

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Κοινωνικές Διακρίσεις, Μετανάστευση & Ιδιότητα του Πολίτη

**Η μονογονεϊκότητα και η μετανάστευση ως παράγοντες
κινδύνου κοινωνικού αποκλεισμού των μονογονεϊκών
οικογενειών μεταναστριών μητέρων**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Πατεροπούλου Αθανασία

A.M.: 3032202001430

Τριμελής εξεταστική επιτροπή:

Φερόνας Ανδρέας, καθηγητής, επιβλέπων

Σπυριδάκης Εμμανουήλ, καθηγητής, μέλος

Γαζή Φωτεινή, καθηγήτρια, μέλος

Κόρινθος, Ιανουάριος 2022

Copyright © 2022 Πατεροπούλου Αθανασία

Με την επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας έκδοσης, εξολοκλήρου ή τμήματος αυτής για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση των μελετών για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τους συγγραφείς. Οι απόψεις και τα συμπεράσματα των κειμένων εκφράζουν τους συγγραφείς και μόνο.

*Στον σύζυγό μου, Αδριανό
& στα παιδιά μου, Κωνσταντίνο, Χριστίνα και Ευάγγελο.*

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους όσους συνέδραμαν στην εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας αλλά και στην ολοκλήρωση του συγκεκριμένου προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών.

Αρχικά οφείλω να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον επιβλέποντα καθηγητή της διπλωματικής μου εργασίας, κ. Φερόνα, για την υποστήριξη και τη καθοδήγησή του, όπως και στα μέλη της επιτροπής, κ. Σπυριδάκη και κ. Γαζή, για την συμμετοχή τους στην διεκπεραίωση της εργασίας.

Στη συνέχεια, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους καθηγητές του μεταπτυχιακού προγράμματος για τις γνώσεις και την εμπειρία τους που μεταλαμπάδευαν στους συμφοιτητές μου και σε εμένα, ανοίγοντας τον δρόμο για την εξερεύνηση ενός νέου -προσωπικά για μένα- γνωστικού αντικειμένου.

Επίσης, νιώθω την ανάγκη να ευχαριστήσω όλες τις συμμετέχουσες στην έρευνα μου, που με εμπιστεύτηκαν και με έκαναν κοινωνό πολύ σημαντικών προσωπικών τους βιωμάτων, συμβάλλοντας με καθοριστικό τρόπο στην ολοκλήρωση της εργασίας μου.

Τέλος, δεν θα μπορούσα να παραλείψω να ευχαριστήσω την οικογένειά μου και κυρίως τον σύζυγο και τα παιδιά μου, καθώς επέδειξαν υπομονή και με στήριξαν στο δύσκολο αυτό εγχείρημα, βοηθώντας με να πετύχω τον στόχο μου.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	vii
Abstract.....	viii
Εισαγωγή.....	9

Α' Μέρος. Θεωρητικό Πλαίσιο

Κεφάλαιο Πρώτο: Μονογονεϊκότητα

1.1 Θεσμός της οικογένειας: εννοιολογικός προσδιορισμός και ιστορική εξέλιξη....	11
1.2 Ορισμός, χαρακτηριστικά και τύποι μονογονεϊκών οικογενειών.....	14
1.3 Προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μονογονεϊκές οικογένειες.....	18
1.4 Πολιτικές για την προστασία των μονογονεϊκών οικογενειών.....	21
1.4.1 Χαρακτηριστικά της Κοινωνικής Πολιτικής για τις μονογονεϊκές οικογένειες σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης.....	21
1.4.2 Θεσμικό πλαίσιο και μέτρα για τις μονογονεϊκές οικογένειες στην Ελλάδα.....	27

Κεφάλαιο Δεύτερο: Μετανάστευση

2.1 Εννοιολογικοί προσδιορισμοί.....	33
2.2 Θεωρητικές προσεγγίσεις της μετανάστευσης.....	36
2.3 Η «θηλυκοποίηση της μετανάστευσης» και η επίδρασή της στην ζωή των μεταναστριών.....	38
2.4 Μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και στην Ευρώπη.....	41

Κεφάλαιο Τρίτο: Κοινωνικός αποκλεισμός

3.1 Ιστορική διαδρομή και εννοιολογική προσέγγισή του.....	46
3.2 Ομάδες υψηλού κινδύνου.....	50
3.2.1 Εκφάνσεις κοινωνικού αποκλεισμού στις μονογονεϊκές οικογένειες.....	51
3.2.2 Εκφάνσεις κοινωνικού αποκλεισμού σε μετανάστες.....	53

Β' Μέρος: Έρευνα

Κεφάλαιο Τέταρτο: Μεθοδολογία

4.1 Ορισμός του προβλήματος και διατύπωση ερευνητικών ερωτήσεων.....	57
4.2 Συλλογή ερευνητικών δεδομένων.....	58
4.3 Επιλογή του δείγματος	59
4.4 Διαδικασία συλλογής των δεδομένων.....	61
4.5 Ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας.....	62
4.6 Δυσκολίες- περιορισμοί της έρευνας.....	62

Κεφάλαιο Πέμπτο: Παρουσίαση και ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων

5.1 Δημογραφικά στοιχεία.....	64
5.2 Παρούσες συνθήκες ζωής.....	64
5.3 Συνθήκες μετάβασης στη μονογονεϊκότητα και στη μετανάστευση.....	67
5.4 Αλλαγές στη ζωή των μονογονέων και των οικογενειών τους.....	74
5.5 Οι δυσκολίες του μονογονέα και η σχέση τους με την μεταναστευτική του ιδιότητα.....	77
5.6 Φορείς και δίκτυα υποστήριξης των μονογονέων και των οικογενειών τους και ο ρόλος/στήριξη του πατέρα	82
5.7 Βίωμα του κοινωνικού αποκλεισμού.....	93

Κεφάλαιο Έκτο: Συμπεράσματα-Προτάσεις.....

Βιβλιογραφία.....

Παράρτημα.....

Περίληψη

Η μονογονεϊκότητα και η μεταναστευτική ιδιότητα θεωρούνται παράγοντες ευαλωτότητας και συχνά σχετίζονται με αυξημένο κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού για τα άτομα που χαρακτηρίζουν και τις οικογένειές τους. Στην παρούσα εργασία επιχειρήθηκε να διερευνηθεί αυτή η συσχέτιση. Αφού πραγματοποιήθηκε σε πρώτη φάση βιβλιογραφική ανασκόπηση των εννοιών της μονογονεϊκότητας, της μετανάστευσης και του κοινωνικού αποκλεισμού, ακολούθησε ποιοτική έρευνα με την χρήση ημιδομημένων συνεντεύξεων σε μετανάστριες μητέρες αρχηγούς μονογονεϊκών οικογενειών, όπου διερευνήθηκαν βιώματά τους, αλλαγές στη ζωή τους και δυσκολίες τους σε σχέση με τη μονογονεϊκότητα και τη μεταναστευτική τους ιδιότητα, καθώς και η θεσμική και η άτυπη στήριξη που έχουν λάβει και ο ρόλος του πατέρα στην ανατροφή των παιδιών. Επίσης, αναζητήθηκαν εκφάνσεις κοινωνικού αποκλεισμού στη ζωή των οικογενειών τους και προτάσεις τους για τις σχετικές δημόσιες κοινωνικές πολιτικές. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι παρά τις πολυδιάστατες και κυρίως οικονομικές δυσκολίες τους, η παρούσα ζωή τους βιώνεται ως καλύτερη περίοδος για τις ίδιες και τα παιδιά τους συγκρινόμενη με την παρελθούσα κυρίως σε ψυχολογικό και συναισθηματικό επίπεδο. Σε αυτό σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η στήριξη του άμεσου οικογενειακού και φιλικού τους περιβάλλοντος σε ψυχολογικό, πρακτικό και λιγότερο σε οικονομικό επίπεδο, ενώ για την εξασφάλιση του τελευταίου βασική πηγή αποτελεί η εργασιακή απασχόληση των μητέρων. Η κοινωνική πρόνοια φαίνεται να περιορίζεται στην παροχή περιορισμένων επιδομάτων, ενώ ο πατέρας στις περισσότερες περιπτώσεις είναι απών σε όλα τα επίπεδα από τη ζωή των παιδιών, αφήνοντας στη μητέρα τη διεκπεραίωση ενός διπλού γονεϊκού ρόλου, που σε αρκετές περιπτώσεις έχει ήδη επωμιστεί μαζί με το βίωμα και τη διαχείριση δύσκολων ενδοοικογενειακών καταστάσεων που εμπειρείχαν άσκηση βίας και καταχρήσεις εκ μέρους του πατέρα.

Λέξεις-κλειδιά: μονογονεϊκότητα, μετανάστευση, κοινωνικός αποκλεισμός,
κοινωνική πολιτική, μεταναστευτική πολιτική

Abstract

Single parenthood and migration status are considered factors of vulnerability and are often associated with an increased risk of social exclusion for the individuals characterized and their families. In the present paper, an attempt was made to investigate this correlation. After a literature review of the concepts of single parenthood, migration and social exclusion was carried out in the first instance, qualitative research followed using semi-structured interviews with immigrant mothers of single-parent families, where their experiences were explored, changes in their lives and their difficulties in relation to their single parenthood and immigration status, as well as the institutional and informal support they have received and the role of the father in the upbringing of children. Also, expressions of social exclusion in the lives of their families and their proposals for the relevant public social policies were sought. The results of the research showed that despite their multidimensional and mainly financial difficulties, their present life is experienced as a more beneficial period for themselves and their children compared to the past, mainly on a psychological and emotional level. In this, important role plays the support of their immediate family and friendly environment in psychological, practical, and less in economic level, while for the securing of the latter basic source is the employment of mothers. Social welfare seems to be limited to the provision of limited benefits, while the father in most cases is absent at all levels from the children's lives, leaving it to the mother to perform a dual parenting role, which in many cases has already been shouldered along with the experience and management of difficult intra-family situations that involved violence and abuse by the father.

Keywords: single parenthood, migration, social exclusion, social policy, migration policy

Εισαγωγή

Τις τελευταίες δεκαετίες η μονογονεϊκότητα λαμβάνει ολοένα και ευρύτερες διαστάσεις. Ταυτόχρονα, αποτελεί έναν σημαντικό παράγοντα ευαλωτότητας για κοινωνικό αποκλεισμό για λόγους που σχετίζονται με χαρακτηριστικά τόσο των ίδιων των μονογονέων (ανεργία, χαμηλό μορφωτικό και κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο, κλπ.) όσο και της κοινωνίας και της εφαρμοζόμενης πολιτικής, οι ιθύνοντες των οποίων αδυνατούν σε μεγάλο βαθμό να αφουγκραστούν και να κατανοήσουν τις ιδιαίτερες ανάγκες και δυσκολίες των μονογονέων και των παιδιών τους. Η μετανάστευση αποτελεί μία ακόμη συνθήκη που θέτει προκλήσεις στη ζωή των ανθρώπων, συμβάλλοντας σε μεγάλο βαθμό στη περιθωριοποίησή τους, ειδικότερα αν ανήκουν στο γυναικείο φύλο και επιπρόσθετα τυγχάνει να είναι αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών.

Η διερεύνηση των δυσκολιών και προβλημάτων που βιώνουν οι μονογονεϊκές οικογένειες αποτελεί αντικείμενο σύγχρονων ερευνών σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, χωρίς ωστόσο να δίνεται ο απαιτούμενος χώρος να ακουστεί η φωνή των ίδιων των μονογονέων, κάτι που επιχειρείται στη παρούσα εργασία. Ταυτόχρονα, επιχειρήθηκε η αναζήτηση της σύνδεσης των δυσκολιών των μονογονεϊκών οικογενειών με το ενδεχόμενο κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού τους, όπως και η αναζήτηση της πιθανής επιβαρυντικής δράσης της μεταναστευτικής ιδιότητας των μονογονέων στο βίωμα του αποκλεισμού. Επιπλέον, έγινε προσπάθεια εμβάθυνσης σε θέματα που άπτονται των φορέων υποστήριξης των μονογονεϊκών οικογενειών μεταναστριών μητέρων -μεταξύ των οποίων σκιαγραφείται και ο ρόλος του πατέρα- αλλά και των προτάσεών τους για τις δημόσιες πολιτικές που μπορούν να δράσουν αντίρροπα στον κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού τους.

Αναφορικά με τη δομή της, η παρούσα εργασία αποτελείται από δύο μέρη: το θεωρητικό και το ερευνητικό. Το θεωρητικό μέρος διαρθρώνεται στα τρία πρώτα κεφάλαια, σε καθένα από τα οποία προσεγγίζεται σε θεωρητικό επίπεδο καθεμία από τις εξεταζόμενες έννοιες της μονογονεϊκότητας, της μετανάστευσης και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Το πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται στην μονογονεϊκότητα, προσεγγίζοντας αρχικά εννοιολογικά και ιστορικά τον θεσμό της οικογένειας και προχωρώντας στη συνέχεια

σε μία ειδικότερη αναφορά στις μονογονεϊκές οικογένειες σε μία προσπάθεια αποσαφήνισης του όρου και προσδιορισμού των χαρακτηριστικών τους, των διαφορετικών τύπων, καθώς και των βασικών δυσκολιών που αντιμετωπίζουν οι μονογονείς και τα παιδιά τους. Επίσης, αναλύεται το θεσμικό πλαίσιο και μέτρα κοινωνικής πολιτικής που έχουν παρθεί σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο με στόχο την προστασία των μονογονεϊκών οικογενειών.

Στο δεύτερο κεφάλαιο προσεγγίζεται εννοιολογικά η έννοια της μετανάστευσης και αναλύονται οι σχετικές θεωρητικές προσεγγίσεις. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη «θηλυκοποίηση της μετανάστευσης», ένα διαχρονικό φαινόμενο που προβάλλεται τα τελευταία χρόνια, και στον τρόπο που επιδρά στην ζωή των μεταναστριών και κατ' επέκταση των οικογενειών τους. Ολοκληρώνοντας το κεφάλαιο, γίνεται αναφορά σε διαστάσεις της μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα και στην Ευρώπη.

Στο τρίτο κεφάλαιο αναλύεται θεωρητικά η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού, περιγράφοντας την ιστορική διαδρομή της αλλά και προσεγγίζοντάς τη εννοιολογικά. Ταυτόχρονα, γίνεται αναφορά στις ομάδες υψηλού κινδύνου για κοινωνικό αποκλεισμό, με ιδιαίτερη μνεία στις μονογονεϊκές οικογένειες και στους μετανάστες.

Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζεται η έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, η οποία επίσης διαρθρώνεται σε τρία κεφάλαια, που περιλαμβάνουν τη μεθοδολογία που ακολουθήθηκε για την εκπόνησή της (τέταρτο κεφάλαιο), τα δεδομένα όπως προέκυψαν από την ερευνητική διαδικασία και την ανάλυσή τους (πέμπτο κεφάλαιο) και τα τελικά συμπεράσματα (έκτο κεφάλαιο).

Η εργασία ολοκληρώνεται με την παράθεση της βιβλιογραφίας και το παράρτημα που περιλαμβάνει τους άξονες του ερωτηματολογίου της έρευνας.

Α' Μέρος. Θεωρητικό Πλαίσιο

Κεφάλαιο Πρώτο: Μονογονεϊκότητα

1.1 Θεσμός της οικογένειας: εννοιολογικός προσδιορισμός και ιστορική εξέλιξη

Ο όρος «οικογένεια» ετυμολογικά προέρχεται από την σύνθεση των λέξεων «οίκος» και «γένος», παραπέμποντας έτσι σε ένα σύνολο προσώπων που συνδέονται μεταξύ τους με συγγενικούς δεσμούς (πατέρας, μητέρα, παιδιά, κλπ) και διαμένουν στο ίδιο σπίτι. Παρά το γεγονός ότι ο όρος εμφανίζεται για πρώτη φορά σε μεσαιωνικά (βυζαντινά) κείμενα (Μπαμπινιώτης, 2012), ουσιαστικά αποτελεί έναν θεμελιώδη κοινωνικό θεσμό που απαντάται σε όλη την μακραίωνη ιστορία της ανθρωπότητας και καλείται να εξυπηρετήσει πολλαπλές λειτουργίες (Μουσούρου, 2005). Καταρχήν, λοιπόν, η οικογένεια είναι υπεύθυνη τόσο για την βιολογική αναπαραγωγή της κοινωνίας μέσω της τεκνοποίησης, όσο και για την κοινωνική αναπαραγωγή της μέσω της ανατροφής και της κοινωνικοποίησης των τέκνων της, μεταβιβάζοντάς τους τον τρόπο λειτουργίας, τις ηθικές αξίες και τους κανόνες της κοινωνίας και του πολιτισμού (Τσαούσης, 1989). Επιπρόσθετα, η οικογένεια φροντίζει για την ψυχολογική/ συναισθηματική στήριξη των μελών της, με στόχο την ομαλή και ολοκληρωμένη ανάπτυξη των παιδιών αλλά και την ισορροπία του κοινωνικού συστήματος, ενώ παράλληλα επιτελεί μία οικονομική λειτουργία, καθώς συνιστά ταυτόχρονα μονάδα κατανάλωσης και παραγωγής (Κιρκιγιάννη, 2016).

Στην ιστορική του εξέλιξη ο θεσμός της οικογένειας έλαβε διάφορες μορφές προσαρμοζόμενος στην εκάστοτε κοινωνική πραγματικότητα. Έτσι, αναλόγως της κυριαρχικής θέσεως της μητέρας ή του πατέρα σε αυτήν, η οικογένεια μετεξελίχτηκε από *μητριαρχική* σε *πατριαρχική* αντίστοιχα (Γεωργιάς κ.ά., 1996). Ένα ακόμη βασικό στοιχείο της οικογένειας που παρουσίασε εξελικτική πορεία σχετίζεται με το κίνητρο δημιουργίας της, καθώς από προϊόν της απόφασης συνένωσης δύο ισχυρών οικογενειών με σκοπό την ενίσχυση της οικονομικής και κοινωνικής ισχύος τους, η οικογένεια σταδιακά μετατρέπεται σε μία συντροφική σχέση, όπου οι δύο σύζυγοι επιλέγουν ο ένας τον άλλο με δική τους βούληση και όχι των οικογενειών τους, με κίνητρο την αγάπη και το συναισθηματικό δέσιμο και όχι -τουλάχιστον αποκλειστικά- τα οικονομικά κριτήρια (Dechaux, 2008).

Μία ακόμη διάκριση της οικογένειας αφορά στο σύνολο των συνοικούντων σε αυτήν. Παραδοσιακά, η οικογένεια προκύπτει από την σύζευξη -μέσω του γάμου- δύο ενηλίκων ετερόφυλων ατόμων χωρίς συγγένεια εξ αίματος μεταξύ τους και την τεκνοποίηση. Υπό αυτήν την έννοια οι σύζυγοι και τα τέκνα τους συνιστούν την λεγόμενη «*πυρηνική*» ή «*συζυγική*» ή «*διγονεϊκή*» οικογένεια, η οποία αποτελεί την επικρατέστερη διαχρονικά μορφή οικογένειας. Ωστόσο, κατά το παρελθόν αλλά σε κάποιες κοινωνίες ακόμη και σήμερα, η οικογένεια περιλάμβανε επιπλέον και άλλα συγγενικά άτομα κυρίως προηγούμενων γενεών, δηλαδή τους παππούδες και τις γιαγιάδες, που ζούσαν στην ίδια οικία με τα παιδιά και τα εγγόνια τους, διαμορφώνοντας με αυτόν τον τρόπο την «*εκτεταμένη οικογένεια*».

Ο «*γάμος*» εννοιολογικά αναφέρεται στη νόμιμη, κοινωνικά αναγνωρισμένη συνένωση δύο προσώπων με την τέλεση ενός τελετουργικού/ μυστηρίου που σηματοδοτεί το πέρασμα από μία πρότερη κατάσταση του σε μία άλλη («*Γάμος*», χ.χ.). Ως θεσμός παραδοσιακά θεωρείται ζωτικής σημασίας για την κοινωνία, ιδιαίτερα σε συνδυασμό με τη τεκνοποίηση, γεγονός που διαχρονικά οδηγούσε στην περιθωριοποίηση και τον στιγματισμό άλλων μορφών οικογένειας, όπως οι άγαμες μητέρες ή τα άτεκνα ζευγάρια. Βέβαια, στη σύγχρονη εποχή προωθείται ολοένα και περισσότερο η αποσύνδεση των εννοιών της οικογένειας και η γονεϊκότητας από την γαμηλιότητα, καθώς πλέον αναγνωρίζεται η αλληλεπίδραση των κοινωνικο-οικονομικών δεδομένων και των ατομικών αποφάσεων για την δημιουργία και την μορφή της οικογένειας (Κογκίδου, 1995).

Η σύγχρονη -νεωτερική και μετανεωτερική- εποχή, ειδικότερα από το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, σηματοδεύτηκε από σημαντικές αλλαγές: αστικοποίηση, επικράτηση του καταναλωτισμού και του ατομικισμού, αλλαγές στην αγορά εργασίας, εμφάνιση του κινήματος του φεμινισμού, αλλαγές στους ρόλους των δύο φύλων, αύξηση των γυναικών που εργάζονται εκτός οικίας, αλματώδεις εξελίξεις στην τεχνολογία και την πληροφορική και χρήση τους σε κάθε έκφανση της ανθρώπινης ζωής. Ταυτόχρονα, ως αποτέλεσμα των προαναφερομένων μεταβλήθηκαν οι διαπροσωπικές σχέσεις, οι τρόποι επαφής και επικοινωνίας των ανθρώπων, καθώς και οι αναπαραστάσεις και οι πρακτικές σε σχέση με την οικογενειακή ζωή και οι αναπαραγωγικές συμπεριφορές: τα ποσοστά γεννητικότητας και γαμηλιότητας μειώθηκαν, ενώ αυξήθηκαν τα διαζύγια και οι γεννήσεις εκτός γάμου και εμφανίστηκαν νέες μορφές συντροφικότητας και διαβίωσης (Μαράτου-

Αλιπραντή, 2002α). Η χρήση νέων όρων στις σύγχρονες έρευνες αποκαλύπτει ορισμένες από τις συντελούμενες κοινωνικές αλλαγές. Ο όρος «*νοικοκυριά*» περιγράφει τις νέες μορφές οικογενειακής σύνθεσης, δίνοντας ωστόσο περισσότερο έμφαση στην κοινωνικο-οικονομική διάσταση της οικογένειας, ενώ ο όρος «*γονεικότητα*» και τα παράγωγά του (μονογονεικότητα, συγγονεικότητα, ομογονεικότητα, γονεικότητα θετών γονέων, κλπ) φέρνουν στο προσκήνιο την αναγνώριση της κεντρικής θέσεως του παιδιού στην οικογένεια ως μία διαχρονικής πραγματικότητας αποδεσμευμένης από τον γάμο και τη συζυγική σχέση (Κιρκιγιάννη, 2016).

Αποτέλεσμα των προαναφερομένων αποτελεί και η εμφάνιση με ολοένα και μεγαλύτερη συχνότητα νέων μορφών οικογένειας: οι «*ανασυγκροτημένες*» ή αλλιώς «*μεικτές-σύνθετες*» οικογένειες (ΕΚΚΕ, 1999) και οι αποκαλούμενες «*χωλές*» οικογένειες (Μουσούρου, 1984). Οι πρώτες είναι απόρροια του δεύτερου ή τρίτου γάμου του ενός ή και των δύο συζύγων και της συμβίωσης τους με τα παιδιά από τον προηγούμενο γάμο τους και τα παιδιά που θα αποκτήσουν στο νέο γάμο τους, ενώ οι δεύτερες προέρχονται από την αναγκαστική διάσπαση της οικογένειας σε δύο μέρη με τον ένα σύζυγο να ζει μακριά από την υπόλοιπη οικογένεια για λόγους ανωτέρας βίας (μετανάστευσης, εργασίας, ασθένειας, εγκλεισμού σε κάποιο ίδρυμα, κλπ) αλλά διατηρώντας την επαφή μαζί τους.

Συμπερασματικά, γίνεται εμφανές ότι στην σύγχρονη εποχή η γενικευμένη αναφορά σε μία συγκεκριμένη μορφή οικογένειας, που αντιπροσωπεύεται με το έγγαμο διγονεικό σχήμα, είναι παρωχημένη. Αντίθετα, αναγνωρίζεται ολοένα και περισσότερο η παρουσία και το εύρος που καταλαμβάνουν πλέον νέες μορφές οικογενειακής οργάνωσης, που εμφανίζονται σε χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά πλέον και στην Ελλάδα, αν και με μικρότερη συχνότητα (Κογκίδου, 2005, Κογκίδου & Πλιόγκου, 2006). Η μεταβολή του οικογενειακού σχήματος, ωστόσο, σε καμία περίπτωση δεν ταυτίζεται με τη μείωση της αξίας της οικογένειας ως θεσμού, του οποίου η διαφύλαξη εξακολουθεί να αποτελεί στόχο της ευρωπαϊκής πολιτικής, καθώς φαίνεται να συνδέεται με την διατήρηση της κοινωνικής συνοχής και τον περιορισμό φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού, όπως και με την εξασφάλιση υψηλής ποιότητας ζωής στα παιδιά (Γαλακτοπούλου, 2020). Οι διαφορές όλων των μορφών οικογένειας, παραδοσιακών και πιο σύγχρονων, ουσιαστικά εντοπίζονται εκτός από την δομή τους (που είναι οι πιο εμφανείς) στην σημασιολογική τους βάση.

Οι έννοιες της ατομικής επιλογής και ελευθερίας, όπως και της συντροφικότητας αντικαθιστούν την κοινωνική δέσμευση και υποχρεωτικότητα, κυριαρχώντας πλέον στην συζήτηση περί οικογένειας και στις αντίστοιχες πολιτικές. Όσο διαφορετικές λοιπόν και να είναι οι οικογένειες, φαίνεται να λειτουργούν με έναν παρεμφερές τρόπο και να διαθέτουν κοινές ανησυχίες και προβλήματα (Κιρκιγιάννη, 2016).

1.2 Ορισμός, χαρακτηριστικά και τύποι μονογονεϊκών οικογενειών

Η μονογονεϊκότητα λοιπόν δεν είναι ένα σύγχρονο φαινόμενο. Ωστόσο, ο όρος «*μονογονεϊκή οικογένεια*» είναι σχετικά πιο πρόσφατος, αφού καθιερώθηκε στα μέσα της δεκαετίας του '60, οπότε οι μονογονεϊκές οικογένειες άρχισαν να γίνονται πιο ορατές. Η αύξησή τους παρήγαγε προβληματισμό σχετικά με το αν είναι ένα νέο σχήμα οικογένειας ή ένας διαφορετικός τρόπος οργάνωσης της οικογένειας.

Μέχρι την δεκαετία του '80 το διαζύγιο κι η «διάλυση την οικογένειας» αντιμετωπιζόταν ως μία προβληματική κατάσταση που έπρεπε να αντιμετωπιστεί, συνιστούσε στίγμα για την οικογένεια και τα μέλη της. Η σταδιακή χρήση και επικράτηση του όρου «*μονογονεϊκή οικογένεια*» συνέβαλε κατά μία άποψη στην προσπάθεια αποστιγματισμού των οικογενειών αυτών, καθώς φαινόταν να αναγνωρίζεται και επίσημα η δυνατότητα ύπαρξης διαφορετικών μορφών οικογένειας (εκτός της παραδοσιακής διγονεϊκής) στο πλαίσιο της κοινωνίας. Επιπλέον, προβλήθηκε ο δύσκολος ρόλος του μονογονέα, που επιφορτίζεται κατά ένα μεγάλο μέρος ή σχεδόν αποκλειστικά με την ανατροφή των παιδιών του, καθώς και τα προβλήματα και τις δυσκολίες που αυτό συνεπάγεται (Μαράτου-Αλιπραντή, 1996).

Ετυμολογικά ο όρος «*μονογονεϊκή οικογένεια*» παραπέμπει σε μία οικογένεια, της οποίας διακριτικό στοιχείο αποτελεί η ύπαρξη ενός γονέα που έχει την ευθύνη της, αντί του παραδοσιακού διγονεϊκού οικογενειακού σχήματος. Πιο συγκεκριμένα, παρότι αναγνωρίζεται η απουσία ενός ενιαίου, κοινά αποδεκτού και διεθνώς κατοχυρωμένου ορισμού, ο όρος «*μονογονεϊκή*» αποδίδεται συνήθως στην «*οικογένεια στην οποία ζει ένας γονέας –χωρίς σύζυγο ή σύντροφο, αλλά, ίσως, μαζί με άλλα άτομα (π.χ. γονείς)– με ένα τουλάχιστον ανύπανδρο παιδί που είναι εξαρτώμενο από αυτόν*» (έκθεση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων του 1989, όπως αναφ. στο Κογκίδου, 1995).

Ο προαναφερόμενος ορισμός θέτει με την σειρά του ορισμένους εννοιολογικούς προβληματισμούς. Καταρχήν, υπάρχει δυσκολία ορισμού της έννοιας της εξάρτησης. Αν και συνήθως η εξάρτηση προσδιορίζεται ηλικιακά με βάση το χρονολογικό όριο ενηλικίωσης του παιδιού, δηλαδή τα 16 ή 18 έτη αναλόγως της χώρας (Κικίλιας, Παπαλιού & Φαγαδάκη, 2008), ορισμένες φορές η εργασιακή απασχόληση και η οικονομική δραστηριότητα του παιδιού αποτελούν πρόσθετες διαστάσεις για τον καθορισμό της εξάρτησης του παιδιού από τον μονογονέα και επομένως για τον προσδιορισμό μίας οικογένειας ως μονογονεϊκής. Επιπλέον, αναγνωρίζεται η σημασία που έχουν δύο ακόμη συνιστώσες που εμπλέκονται στον προσδιορισμό της μονογονεϊκής οικογένειας, εκτός από την παρουσία του εξαρτώμενου τέκνου. Αυτές είναι η οικογενειακή κατάσταση του μονογονέα (χήρος, διαζευγμένος, άγαμος) και η σύνθεση του νοικοκυριού, δηλαδή η πιθανή συμβίωση με άλλα άτομα (πχ παππούδες). Έτσι, σε κάποιες περιπτώσεις δεν υπολογίζονται ως μονογονεϊκές οι οικογένειες άγαμων μητέρων ή αυτές που διαβιούν στην ίδια οικία με άλλα ενήλικα άτομα ή, τέλος, οι οικογένειες όπου ένας γονέας απομακρύνεται -χωρίς να υπάρχει ρήξη του οικογενειακού δεσμού- για μεγαλύτερο ή μικρότερο διάστημα από την υπόλοιπη οικογένεια για επαγγελματικούς λόγους (πχ εργάζεται σε άλλη πόλη/ χώρα) ή λόγω εγκλεισμού του σε κάποιο σωφρονιστικό ή ψυχιατρικό ίδρυμα (Κογκίδου, 1995).

Οι διαφορετικοί εννοιολογικοί ορισμοί που υπάρχουν σε εθνικό και διεθνές επίπεδο δυσχεραίνουν πολύ και την προσπάθεια αριθμητικού προσδιορισμού των μονογονεϊκών οικογενειών. Σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης οι μονογονεϊκές οικογένειες υπολογίζονται στο 20% του συνόλου των οικογενειών στις σκανδιναβικές χώρες και το Ηνωμένο Βασίλειο, στο 10-15% στις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης και στο 5-7% στις μεσογειακές χώρες (Μαράτου-Αλιπραντή, 2002α). Παρατηρείται μάλιστα μία ολόένα και μεγαλύτερη αυξητική τάση τους.

Παράλληλα με τα αριθμητικά δεδομένα υπάρχουν και άλλα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τις μονογονεϊκές οικογένειες. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζει το γυναικείο πρόσημο, καθώς στην συντριπτική πλειοψηφία τους οι μονογονείς είναι γυναίκες (Maldonado & Nieuwenhuis, 2015). Αυτό το γεγονός δεν μπορεί να θεωρηθεί ανεξάρτητο από την κεντρική σημασία που έχει για την γυναίκα ο μητρικός της ρόλος και την ανάπτυξη ενός ιδιαίτερου δεσμού μητέρας-παιδιού (Μιχαϊλίδου, Μουρίκη & Gazon, 2007, Αντωνοπούλου, 2012).

Ένα ακόμη στοιχείο της μονογονεϊκότητας αποτελεί ο παροδικός της χαρακτήρας (Μαράτου-Αλιπραντή, 1996). Βάσει ορισμού, ένας γονέας χάνει την ιδιότητα του μονογονέα όταν παντρευτεί εκ νέου ή όταν τα παιδιά του πάψουν να εξαρτώνται από τον ίδιο, που συνεπάγεται ότι η μονογονεϊκότητα δεν είναι μία μόνιμη ή υποχρεωτικά μακροχρόνια κατάσταση για τον γονέα. Όπως μάλιστα σημειώνει η Κογκίδου (1995), το 50% των μόνων γονέων παύουν να είναι στην κατάσταση της μονογονεϊκότητας σε διάστημα πέντε ετών.

Οι μονογονεϊκές οικογένειες διακρίνονται συχνά σε διαφορετικές μορφές ή διαφορετικά είδη με βάση την οικογενειακή κατάσταση του μονογονέα, που αποτελεί ταυτόχρονα τον τρόπο εισόδου του στην μονογονεϊκότητα. Τις τελευταίες δεκαετίες ο χωρισμός και το διαζύγιο αποτελούν την συνηθέστερη αιτία δημιουργίας μονογονεϊκών οικογενειών στην πλειοψηφία των χωρών του δυτικού κόσμου, μεταξύ των οποίων και οι χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Μαράτου-Αλιπραντή, 2002β). Σε αυτήν την περίπτωση, με την έκδοση του διαζυγίου ορίζεται από το δικαστήριο συνήθως -τουλάχιστον στην Ελλάδα, όπως και σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες- ο γονέας που θα ασκεί την επιμέλεια του/ των τέκνου/ων. Σε αντίθεση με τη *γονική μέριμνα*, που περιλαμβάνει την επιμέλεια του προσώπου, τη διοίκηση της περιουσίας και την εκπροσώπηση του τέκνου σε κάθε υπόθεση ή δικαιοπραξία ή δίκη, που αφορούν το πρόσωπο ή την περιουσία του και αποτελεί καθήκον και δικαίωμα και των δύο γονέων, η *επιμέλεια* έγκειται στο τμήμα αυτό της γονικής μέριμνας που αφορά τα ουσιαστικά θέματα της καθημερινότητας ενός παιδιού και ανατίθεται στον γονέα με τον οποίο το παιδί διαμένει στο ίδιο σπίτι, ώστε να μπορεί αυτός να του παρέχει την απαραίτητη καθημερινή φροντίδα. Τις περισσότερες φορές -λόγω και του κοινωνικού της ρόλου και της άμεσης εμπλοκής της στην καθημερινή φροντίδα του παιδιού- η μητέρα αναλαμβάνει την επιμέλεια του παιδιού μετά το διαζύγιο, αν και τα τελευταία χρόνια η *συνεπιμέλεια* καθίσταται πλέον ολοένα και συχνότερη κατάσταση.

Η διαδικασία του διαζυγίου είναι εξ ορισμού μία δύσκολη -ψυχολογικά και οικονομικά- διαδικασία όχι μόνο για τους συζύγους αλλά και για τα παιδιά τους, ενώ καθίσταται περισσότερο επώδυνη όταν η απόφαση για τον χωρισμό είναι μονομερής ή/και οι σχέσεις καθίστανται συγκρουσιακές, γεγονός αρκετά συχνό στα ζευγάρια σε διάσταση. Έτσι, ενώ ένα διαζύγιο με κοινή συναίνεση μπορεί να αποτελέσει ένα νέο ξεκίνημα στην ζωή των γονέων και των παιδιών τους που συνοδεύεται από καλύτερες επιλογές στην προσωπική και επαγγελματική ζωή τους, στις περιπτώσεις μονομερούς

απόφασης διαζυγίου, που συνιστά μία μορφή εγκατάλειψης, ο σύζυγος που παραμένει υφίσταται συναισθήματα θλίψης, θυμού ή απόρριψης, που παρομοιάζουν με αυτά που βιώνει ένας σύζυγος όταν χηρεύει, με ανάλογες αρνητικές συνέπειες και για τα παιδιά, τα οποία ορισμένες φορές αναλαμβάνουν τον ρόλο του συζύγου παρηγορώντας και στηρίζοντας ψυχολογικά τον γονέα που έμεινε πίσω (Γαλακτοπούλου, 2020).

Ένας άλλος τρόπος εισόδου στην μονογονεϊκότητα είναι η χηρεία, που σε παλιότερες εποχές ήταν πολύ συχνή λόγω του χαμηλού προσδόκιμου ζωής, κυρίως των ανδρών. Μία βασική διαφορά με τους υπόλοιπους τύπους μονογονέων αποτελεί η ηλικία και η οικονομική κατάσταση τους, καθώς είναι συνήθως μεγαλύτερης ηλικίας και σε καλύτερη οικονομική κατάσταση χάρη στη πιθανή λήψη κάποιας σύνταξης ή οικονομικού βοηθήματος λόγω χηρείας αλλά και χάρη στην εξ ολοκλήρου μαζί με τα παιδιά τους κατοχή και διαχείριση της περιουσίας που έχει αποκτηθεί από κοινού από τους δύο συζύγους στην διάρκεια της ζωής τους (Διονέλλη, 2017). Επίσης, οι κοινωνικές στάσεις απέναντι στις χήρες είναι πιο συγκαταβατικές σε σχέση με τις διαζευγμένες και τις άγαμες, χωρίς ωστόσο να εκλείπουν οι περιπτώσεις κοινωνικής απομόνωσης χήρων που βιώνουν συναισθήματα μοναξιάς και θλίψης, ενώ συχνά παραμένουν «καθηλωμένες» συναισθηματικά, καθώς εξιδανικεύουν την προηγούμενη -πριν τον θάνατο του συζύγου- ζωή τους και αντιμετωπίζουν την τωρινή τους κατάσταση ως αμετάκλητη και οριστική (Πλιόγκου, 2011). Για όλους αυτούς τους λόγους καθίσταται σημαντική και αναγκαία η παροχή εξειδικευμένης προσέγγισης για την υποστήριξη και την κοινωνική επανένταξη των χήρων μονογονέων (Λούμπα, 2004).

Μία τελευταία κατηγορία μονογονέων προκύπτει από όσους είναι άγαμοι ως αποτέλεσμα συνειδητής ή «παρορμητικής», ηθελημένης ή αναγκαστικής απόφασής τους να μεγαλώσουν μόνοι το/τα παιδί/ά τους. Στην πλειονότητά τους, όπως είναι αναμενόμενο, είναι και πάλι γυναίκες. Σε αυτήν την κατηγορία συγκαταλέγονται λοιπόν από τη μία πλευρά χειραφετημένες και οικονομικά ανεξάρτητες γυναίκες, που έχουν την δυνατότητα να ανταπεξέλθουν στις οικονομικές απαιτήσεις και τα κοινωνικά στερεότυπα ενός μονογονεϊκού τρόπου οργάνωσης της οικογένειάς τους και από την άλλη γυναίκες που είναι κοινωνικά περιθωριοποιημένες και έχουν απόλυτη ανάγκη οικονομικής και κοινωνικής στήριξης. Στις περισσότερες οικογένειες που δημιουργούνται με αυτόν τον τρόπο η φυσική απουσία και η έλλειψη

οικονομικής στήριξης του πατέρα είναι δεδομένη, με αποτέλεσμα το βάρος της ανατροφής του/των παιδιού/ών να πέφτει εξ ολοκλήρου στην μητέρα. Ταυτόχρονα, το κοινωνικό στίγμα της απόκτησης ενός παιδιού εκτός γάμου και οι στερεοτυπικές αντιλήψεις ενάντια σε αυτές τις οικογένειες αποτελεί μία συνθήκη που καλείται επίσης να διαχειριστεί μία άγαμη μητέρα, αν και τις τελευταίες δεκαετίες αυτές οι κοινωνικές στάσεις έχουν εξομαλυνθεί σε πολλές χώρες του αναπτυσσόμενου κυρίως κόσμου.

1.3 Προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μονογονεϊκές οικογένειες

Οι μονογονεϊκές οικογένειες χαρακτηρίζονται ως μια κατεξοχήν «μη ευνοημένη»-ευάλωτη ομάδα πληθυσμού (Κικίλιας κ.ά., 2008). Αυτό δεν είναι τυχαίο αλλά σχετίζεται με τον μεγάλο αριθμό των δυσκολιών με τις οποίες έρχονται αντιμέτωποι τα μέλη των συγκεκριμένων οικογενειών σε διαφορετικούς τομείς της καθημερινής τους ζωής.

Μία πρώτη διάσταση των προβλημάτων των μονογονεϊκών οικογενειών αφορά στην οικονομική τους κατάσταση. Πιο συγκεκριμένα, τα εν λόγω νοικοκυριά βρίσκονται συνηθέστερα στις χαμηλότερες εισοδηματικές κλίμακες και αντιμετωπίζουν πολύ μεγάλο κίνδυνο φτώχειας -μία στις τέσσερις μονογονεϊκές οικογένειες- και υλικής αποστέρησης, ειδικά όταν συγκρίνονται με διγονεϊκές οικογένειες (Μαράτου-Αλιπραντή, 2002α, Chzhen & Bradshaw, 2012). Ωστόσο, σύμφωνα με τον Nieuwenhuis (2020), κατά την περίοδο 2010-2018, παρατηρείται μία βελτίωση της κατάστασης των μονογονεϊκών οικογενειών στην Ευρωπαϊκή Ένωση, με βάση δείκτες *σοβαρής υλικής αποστέρησης* (severe material deprivation), *ρίσκου φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού* (at-risk-of-poverty or social exclusion) και *έντασης εργασίας* (low-work intensity). Βέβαια, η συγκεκριμένη βελτίωση δεν συμβαδίζει με την εισοδηματική θέση των μονογονεϊκών νοικοκυριών, όπως αποτυπώνεται με τον δείκτη *ρίσκου φτώχειας*, η οποία εξακολουθεί να είναι χαμηλή.

Οι μονογονεϊκές καλούνται να ανταπεξέλθουν σε αυξημένες οικογενειακές υποχρεώσεις λόγω της μερικής ή ολικής απουσίας του έτερου γονέα τόσο σε οικονομικό όσο και σε ψυχολογικό επίπεδο, ενώ ταυτόχρονα οι δικό τους διαθέσιμοι πόροι είναι περιορισμένοι. Σύμφωνα με τους Nieuwenhuis & Maldonado (2018) οι μονογονεϊκές βρίσκονται αντιμέτωποι με ένα «*τριπλό μέτωπο*»: την δική τους

ανεπάρκεια σε διαθέσιμους πόρους, την ανεπάρκεια της αγοράς εργασίας και την ανεπάρκεια κοινωνικής πολιτικής. Ο συνδυασμός των τριών αυτών παραγόντων μπορεί να επεξηγήσει σε μεγάλο βαθμό τα προβλήματα επίτευξης ενός καλού βιοτικού επιπέδου σε αυτές τις οικογένειες. Με αυτόν τον τρόπο, τίθεται στο επίκεντρο μία πολυπαραγοντική προσέγγιση των δυσκολιών των μονογονεϊκών οικογενειών, αλλά ταυτόχρονα επιχειρείται η σύνδεση της δύσκολης κατάστασης των μονογονέων με το φύλο τους.

Η ανεπάρκεια των μονογονέων σε ιδίους πόρους περιλαμβάνει τόσο την έλλειψη της επιπρόσθετης συνδρομής του έτερου γονέα στην κάλυψη των υλικών και ψυχοκοινωνικών αναγκών των παιδιών και του μονογονέα, όσο και την ανεπάρκεια κοινωνικο-οικονομικών πόρων, όπως τα χαμηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης (McLanahan, 2004, Harkonen, 2018), τα οποία με την σειρά τους συνδέονται αρκετά και με την εύρεση εργασίας για τους μονογονείς. Και τα δύο αυτά χαρακτηριστικά πλήττουν περισσότερο τις μητέρες μονογονείς, οι οποίες λόγω του φύλου τους βιώνουν εγγενείς δυσκολίες ή και αποκλεισμό σε εκπαιδευτικό και εργασιακό επίπεδο.

Η ανεργία αποτελεί πιο συχνή κατάσταση για τις μόνες μητέρες συγκριτικά με τις υπόλοιπες μητέρες, αλλά ταυτόχρονα εργάζονται σε μεγαλύτερο βαθμό από αυτές (Μαράτου-Αλιπραντή, 2002α). Ωστόσο, τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μονογονείς δεν απορρέουν αποκλειστικά από την απουσία εργασιακής απασχόλησης αλλά περισσότερο ίσως από την κακή ποιότητα της εργασίας τους. Περίπου (ή και πάνω από) το 80% των αρχηγών μονογονεϊκών οικογενειών σε χώρες του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ) εργάζεται σε κάποια μορφή έμμισθης απασχόλησης (Maldonado & Nieuwenhuis, 2015, Nieuwenhuis & Maldonado, 2018). Παρόλα αυτά, για λόγους που σχετίζονται με το φύλο τους ή/και τον μητρικό τους ρόλο ή με την αναζήτηση της αναγκαίας εξισορρόπησης μητρικού και επαγγελματικού ρόλου, αλλά και με την σύγχρονη αλλαγή των εργασιακών συνθηκών, την αστάθεια της αγοράς εργασίας και την επισφάλεια των σύγχρονων θέσεων εργασίας, οι μονογονείς μητέρες καταλήγουν να εργάζονται πολύ συχνά με περιστασιακή απασχόληση ή με σπαστό ωράριο ή με χαμηλότερο μισθό. Με αυτόν τον τρόπο δικαιολογείται και η αδυναμία της εργασιακής απασχόλησης των μονογονέων να αμβλύνει τον κίνδυνο φτώχειας που απειλεί τις οικογένειές τους. Η ανεπάρκεια της αγοράς εργασίας ασκεί μεγάλη επίδραση όχι μόνο στην οικονομική

κατάσταση των μονογονέων αλλά και στην ψυχολογική τους ευεξία (αυτοπραγμάτωση, αυτοπεποίθηση, κλπ), τις κοινωνικές τους σχέσεις και την υγεία τους.

Σε ένα τρίτο επίπεδο, όπως προαναφέρθηκε, διακρίνεται η ανεπάρκεια κοινωνικής πολιτικής, συνολικής αλλά και στοχευόμενης ειδικότερα στις ανάγκες και τις δυσκολίες των μονογονεϊκών οικογενειών, γεγονός που δεν θα μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστη την ευημερία τους, συμβάλλοντας με κάποιον τρόπο και σε κάποιες περιπτώσεις ακόμη και στην ανάπτυξη κοινωνικών διακρίσεων και αποκλεισμού. Τα κράτη λοιπόν σε αρκετές περιπτώσεις μοιάζουν ακόμη και σήμερα να αδυνατούν να ανταποκριθούν επαρκώς στις ανάγκες των μονογονεϊκών οικογενειών βελτιώνοντας την μειονεκτική θέση των μονογονέων, που αντιθέτως σε αρκετές περιπτώσεις φαίνεται να ενισχύεται με την επικράτηση μέτρων και ρυθμίσεων που ευνοούν τις έμφυλες διακρίσεις και το παρωχημένο πατριαρχικό οικογενειακό σχήμα του πατέρα-κουβαλητή και της μητέρας-νοικοκυράς.

Η επίδραση της μονογονεϊκότητας δεν περιορίζεται μόνο στους μονογονείς αλλά περιλαμβάνει αναπόφευκτα και τα παιδιά τους. Οι δυσκολίες που βιώνουν λοιπόν τα παιδιά μονογονεϊκών οικογενειών είναι πολλαπλές, αλλά βρίσκονται σε συσχέτιση με άλλους παράγοντες, όπως είναι η δομή και λειτουργία της οικογένειας (συμβίωση με αδέρφια, επαφή με τον έτερο γονέα, σχέση του με μονογονέα και ρόλοι που διαμορφώνονται στην οικογένεια, κλπ) και η παρουσία κάποιου επιπρόσθετου παράγοντα ευαλωτότητας, όπως είναι κάποιο θέμα υγείας του ιδίου ή άλλου μέλους της οικογένειας ή το να ανήκει σε μία «ειδική» ομάδα, πχ πρόσφυγες ή μετανάστες (Γαλακτοπούλου, 2020). Τα παιδιά μονογονεϊκών οικογενειών βιώνουν μεγαλύτερα προβλήματα στην συναισθηματική και γνωστική ανάπτυξή τους και έχουν χαμηλότερες επιδόσεις στο σχολείο (Babalís, Tsoli, Nikolopoulos, Maniatis, 2014), ενώ αυξάνεται ο κίνδυνος σχολικής διαρροής, αποκλεισμού από την αγορά εργασίας και εφηβικής εγκυμοσύνης (Mather, 2010). Επίσης, στις περιπτώσεις διαζυγίου συχνά τα παιδιά καλούνται να παίξουν τον ρόλο ενήλικα προστατεύοντας τον ευάλωτο γονέα ή να γίνουν αποδέκτες των συγκρουσιακών σχέσεων των γονέων τους. Και οι δύο αυτές συνθήκες επιβαρύνουν ψυχολογικά τα παιδιά, επηρεάζοντας την μελλοντική τους πορεία στην προσωπική, οικογενειακή και κοινωνική τους ζωή (Γαλακτοπούλου, 2020).

Η ανάγκη στήριξης των μονογονεϊκών οικογενειών προβάλλεται ολοένα και πιο επιτακτική και για την ικανοποίηση αυτής σημαντικό ρόλο φυσικά διαδραματίζει το κράτος με τις παροχές και τις υπηρεσίες που μπορεί να προσφέρει. Στο πλαίσιο αυτό είναι πολύ σημαντικός ο ρόλος του σχολείου, η συνεργασία των εκπαιδευτικών με τους μονογονείς και η υποστήριξη των παιδιών προκειμένου να προσαρμοστούν κατάλληλα και να αντιμετωπιστούν επαρκώς οι δυσκολίες τους (Μπάμπαλης, 2005). Δυστυχώς όμως, επειδή δεν είναι πάντα δεδομένη η κοινωνική πρόνοια σε όλα τα επίπεδα, οι μονογονεϊκές οικογένειες συχνά στρέφονται σε άλλους φορείς στήριξης, όπως η πατρική οικογένεια και οι φίλοι, καθιστώντας τους βασική πηγή κοινωνικής προστασίας και φροντίδας (Αντωνοπούλου, 2012). Σημαντική σε αυτόν τον τομέα είναι και η συνεισφορά των διαφόρων άτυπων δικτύων κοινωνικής προστασίας, όπως οι μη Κυβερνητικές Οργανώσεις και οι Σύλλογοι μονογονεϊκών οικογενειών.

1.4 Πολιτικές για την προστασία των μονογονεϊκών οικογενειών

1.4.1 Χαρακτηριστικά της Κοινωνικής Πολιτικής για τις μονογονεϊκές οικογένειες σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης

Οι νέες μορφές οικογενειακής οργάνωσης, μεταξύ των οποίων πρωτοστατούν οι μονογονεϊκές οικογένειες, έχουν προκαλέσει το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης, αλλά ταυτόχρονα έχουν αναδείξει την ανάγκη να αναπτυχθούν μέτρα κοινωνικής πολιτικής που θα συνδράμουν στην προστασία τους και στην βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης και των προβλημάτων τους.

Η *οικογενειακή πολιτική* αποτελεί μία υποκατηγορία της κοινωνικής πολιτικής ενός κράτους που θέτει ως στόχο την προστασία της οικογένειας μέσω της θεσπίσεως μέτρων και ρυθμίσεων που αφορούν κυρίως σε ζητήματα δημογραφικής εξέλιξης, αναπαραγωγής, προστασίας μητρότητας και παιδιού και οικογενειακού προγραμματισμού (Πλιόγκου, 2008). Με την εφαρμογή κάποιων άλλων μέτρων οικογενειακής ή ευρύτερης κοινωνικής πολιτικής μπορεί να εξασφαλίζεται η επιδότηση ορισμένων αγαθών ή υπηρεσιών (πχ στέγαση) και η πρόσβαση των οικογενειών σε αγαθά και υπηρεσίες που προσφέρονται από το κράτος με μηδαμινή ή ελάχιστη οικονομική επιβάρυνση (πχ εθνικό σύστημα υγείας).

Η οικογενειακή πολιτική, κατά αντιστοιχία προς την κοινωνική πολιτική, δεν είναι μία και ενιαία για όλα τα κράτη αλλά διαφοροποιείται αναλόγως της κυρίαρχης

αντίληψης για την οικογένεια και τον ρόλο της αλλά και με βάση το μοντέλο κράτους πρόνοιας που ακολουθεί το εκάστοτε κράτος (Πλιόγκου, 2008). Μία κλασική τυπολογία, που έχει προταθεί από τον Esping-Andersen (1990), ομαδοποιεί τα κράτη σε τρεις τύπους καθεστώτων ευημερίας αναλόγως της σχέσεως του κράτους πρόνοιας με την αγορά και την οικογένεια.

Πρώτο είναι το *κοινωνικό-δημοκρατικό μοντέλο*, το οποίο συναντάμε κυρίως στις σκανδιναβικές χώρες. Χαρακτηρίζεται από κρατική μέριμνα μεγάλου βαθμού με αντίστοιχο περιορισμό των οικογενειακών υποχρεώσεων και καθολικότητα των παροχών χωρίς διακρίσεις, με μονάδα αναφοράς το άτομο. Παράλληλα δίνεται έμφαση στα ενεργά μέτρα οικογενειακής πολιτικής που ενθαρρύνουν την ισότητα των δύο φύλων και την ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας.

Δεύτερο είναι το *συντηρητικό-κορπορατιστικό μοντέλο* που χαρακτηρίζει τις κεντροευρωπαϊκές χώρες. Σε αυτό το μοντέλο μονάδα αναφοράς γίνεται η οικογένεια, στα μέλη της οποίας ανατίθενται οι οικογενειακές υποχρεώσεις, ενώ η έμφαση δίνεται σε ομάδες-στόχους με ιδιαίτερες κοινωνικές ανάγκες και προβλήματα, που γίνονται και οι αποδέκτες των κοινωνικών παροχών (επιλεκτική-επικουρική κάλυψη). Το συγκεκριμένο μοντέλο στηρίζεται στον αυξημένο ρόλο της αγοράς για την εξασφάλιση ενός ελάχιστου επιπέδου αξιοπρεπών συνθηκών διαβίωσης, ενώ οι κοινωνικές υπηρεσίες -ειδικά στα θέματα εκπαίδευσης, υγείας και οικογένειας- δεν είναι αναπτυγμένες.

Τρίτο μοντέλο είναι το *φιλελεύθερο* που αναπτύχθηκε σε αγγλοσαξονικές χώρες, όπου παρατηρείται η στοχευόμενη κάλυψη του πληθυσμού μέσω του ελέγχου των πόρων των δικαιούχων για την παροχή των κοινωνικών επιδομάτων και την παρέμβαση του κράτους σε περιπτώσεις αποτυχίας της αγοράς ή της οικογένειας στη διατήρηση ενός κατώτατου επιπέδου διαβίωσης. Ο τομέας των κοινωνικών υπηρεσιών δεν είναι πολύ αναπτυγμένος ειδικά σε ό,τι αφορά την υγεία και την εκπαίδευση, ενώ παρατηρείται συχνά η προσφυγή σε ιδιωτικούς φορείς παροχής υπηρεσιών που εποπτεύονται από τον δημόσιο τομέα.

Στις προαναφερόμενες τυπολογίες συμπληρώθηκε στην πορεία του χρόνου ένα τέταρτο μοντέλο, το *νοτιοευρωπαϊκό μοντέλο*, που χαρακτηρίζεται από καθυστερημένη ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους, υπολειμματική κάλυψη σε παροχές, ελλιπή κοινωνική προστασία, την οποία αναπληρώνει η διευρυμένη

οικογένεια και τα συγγενικά δίκτυα (Ferrera, 1996, όπως αναφ. στο Νοικοκυράκης και Σαράφης, 2018). Σε αυτό το μοντέλο απουσιάζουν γενικά προγράμματα εισοδηματικής στήριξης, ενώ ο κατακερματισμός και οι πελατειακές σχέσεις γίνονται εμφανείς στην οργάνωση και διαχείριση των κοινωνικών παροχών.

Παρά τις επιμέρους ιδιαιτερότητες των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην διαμόρφωση και εφαρμογή της κοινωνικής πολιτικής, στόχος της Ευρωπαϊκής Ένωσης από την αρχή της δημιουργίας της αποτέλεσε -εκτός από την οικονομική και νομισματική ένωση- η κοινή ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική. Έτσι διαμορφώθηκε το *Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Μοντέλο*, που συνιστά ένα κοινό πλαίσιο κανόνων και θεσμών που εξασφαλίζουν

«έναν ελάχιστο ευρωπαϊκό παρανομαστή προστασίας που εξασφαλίζει τους πολίτες από την φτώχεια και τον αποκλεισμό, εξασφαλίζει την κοινωνική συνοχή και στηρίζεται στις κοινές αξίες της δημοκρατίας, της αλληλεγγύης, της δικαιοσύνης, της κοινωνικής ευημερίας, των ατομικών δικαιωμάτων, της ελευθερίας των συλλογικών διαπραγματεύσεων και την οικονομία της αγοράς» (Σαρρής, 2016:2).

Η κοινωνική διάσταση της ευρωπαϊκής πολιτικής αναδείχτηκε ιδιαίτερα με την *«Στρατηγική της Λισαβόνας»* (2000) και την στρατηγική *«Ευρώπη 2020»*, οι οποίες παρά τα όποια προβλήματα τους επανέφεραν το θέμα αυτό στην ατζέντα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Αναφορικά με τις μονογονεϊκές οικογένειες, η προσέγγιση των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης πραγματοποιείται τόσο σε γενικό όσο και σε ένα πιο εξειδικευμένο πλαίσιο. Η αναγνώριση της πολυπλοκότητας των δυσκολιών των μονογονέων και της ενάρξέως τους πολύ νωρίτερα της εισόδου του γονέα στην μονογονεϊκότητα οδηγεί στην ανάπτυξη μίας ολιστικής προσέγγισης που δεν θα περιορίζεται μόνο στις μονογονεϊκές οικογένειες και στην πολιτική που ασκείται με γνώμονα την προστασία τους, αλλά θα επεκτείνεται και σε άλλους τομείς της οικογενειακής και ευρύτερης κοινωνικής πολιτικής. Λαμβάνοντας υπόψη χαρακτηριστικά παραδείγματα, όπως αυτά της γυναίκας που αποφασίζει να αποκτήσει οικογένεια εγκαταλείποντας τις σπουδές της ή της μητέρας που επιλέγει να αφοσιωθεί στην οικογένειά της σταματώντας την επαγγελματική της απασχόληση, γίνεται έκδηλη η ανάγκη ενδυνάμωσης του γυναικείου φύλου και ισότητας των δύο φύλων σε όλες τις κοινωνικές εκφάνσεις.

Επίσης, πέρα από την έμφυλη διάσταση του θέματος, διαφαίνεται εύκολα ότι πολλές από τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι μονογονείς (όπως η επισφαλής εργασία και το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο) έχουν πιθανόν πιο έντονες επιπτώσεις σε αυτούς, αλλά δεν αφορούν κατ' αποκλειστικότητα αυτούς, αλλά και γονείς διγονεϊκών οικογενειών ή άλλα άτομα. Υπό το πρίσμα αυτών, δικαιολογείται εν μέρει μία ευρωπαϊκή προσέγγιση των προβλημάτων των μονογονεϊκών οικογενειών περισσότερο στο πλαίσιο γενικευμένων πολιτικών, που αφορούν στην ισότητα των φύλων, την αύξηση της απασχόλησης και την κοινωνική προστασία απέναντι στους κινδύνους φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού.

Παράλληλα με τις γενικότερες πολιτικές, ωστόσο, δεν μπορεί να παραγνωρίζεται η ανάγκη θεμελίωσης μέτρων και πολιτικών που θα εξειδικεύονται στις μονογονεϊκές οικογένειες. Παρά τις αναμενόμενες διαφοροποιήσεις των ευρωπαϊκών χωρών λόγω των διαφορετικών συστημάτων κοινωνικής προστασίας που ακολουθούν, η εστίαση τους βρίσκεται περισσότερο στην κατεύθυνση της υποστήριξης των παιδιών και διαμόρφωσης του νομικού πλαισίου της επιμέλειάς τους, που αποτελούν έτσι και αλλιώς δύο βασικές ιδιαιτερότητες των μονογονεϊκών οικογενειών (Nieuwenhuis, 2020).

Οι *πολιτικές υποστήριξης των παιδιών* (child support policies) αναφέρονται στην οικονομική στήριξη που προσφέρει ο γονέας που δεν διαβιεί με τα παιδιά του, ανεξάρτητα με την οικογενειακή σχέση που έχει με τον έτερο γονέα (έγγαμοι ή όχι), προκειμένου να συνδράμει στα έξοδα ανατροφής τους μέχρι να ενηλικιωθούν ή να γίνουν οικονομικά ανεξάρτητα. Έχουν ως στόχο να διαμοιράσουν τις οικονομικές υποχρεώσεις μεταξύ των χωρισμένων γονέων και συνήθως διαφοροποιούνται από την *διατροφή* (alimony), που προορίζεται να στηρίξει τον/ την πρώην σύζυγο. Στον προσδιορισμό του επιπέδου της οικονομικής υποστήριξης των παιδιών εμπλέκονται κατά βάση γονείς και δικαστήριο, ενώ στις μισές σχεδόν από τις Ευρωπαϊκές χώρες, δημόσιοι φορείς. Είναι αδιαμφισβήτητο ότι μέσω της οικονομικής συνδρομής του έτερου γονέα επιτυγχάνεται σημαντική εισοδηματική βοήθεια για τις μονογονεϊκές οικογένειες, που θα μπορούσε να απομακρύνει σημαντικά τον κίνδυνο φτώχειας. Παρόλα αυτά, κάτι τέτοιο δεν αποτελεί συχνή πραγματικότητα, είτε γιατί ο έτερος γονέας δεν καταβάλλει τον συμφωνημένο ποσό πληρωμής, είτε γιατί αυτό καλύπτει στην πραγματικότητα ένα μικρό μέρος των αναγκών των παιδιών.

Επιπρόσθετες προκλήσεις για τις πολιτικές στήριξης των παιδιών τίθενται από την ποικιλομορφία που χαρακτηρίζει τις σύγχρονες οικογένειες και σχετίζεται με το γεγονός ότι πολλοί χωρισμένοι γονείς ξαναπαντρεύονται και αποκτούν και άλλα παιδιά ή μοιράζονται την φυσική επιμέλεια των παιδιών, με αποτέλεσμα να μην είναι ξεκάθαρα τα όρια και ο βαθμός της συνδρομής των δύο γονέων. Επίσης, παρατηρείται σε αρκετές χώρες μία αλληλεπίδραση μεταξύ πληρωμών που προέρχονται από τον έτερο γονέα και κοινωνικών παροχών, με τελικό αποτέλεσμα να μην βελτιώνεται ουσιαστικά το εισόδημα των μονογονεϊκών οικογενειών αλλά μόνο να αλλάζει πάροχο. Σε ορισμένες χώρες μία επιπρόσθετη οικονομική στήριξη για τις μονογονεϊκές οικογένειες προέρχεται από την πολιτεία μέσω παροχής ειδικών επιδομάτων για εκείνες με βάση εισοδηματικά κριτήρια και στόχο την κάλυψη του βασικού επιπέδου διαβίωσης (Κικίλιας κ.ά., 2008)

Μία δεύτερη κατεύθυνση που λαμβάνουν οι εστιασμένες στις μονογονεϊκές οικογένειες πολιτικές αφορά στο *νομικό πλαίσιο της επιμέλειας των παιδιών* (custody law). Η μεγαλύτερη εμπλοκή του πατέρα στην φροντίδα των παιδιών και η αύξηση του αριθμού των διαζευγμένων ζευγαριών που διατηρούν *φυσική συνεπιμέλεια* (joint physical custody), με την έννοια ότι η διαβίωση των παιδιών μοιράζεται στους δύο γονείς (χωρίς απαραίτητα να μοιράζεται και η νομική επιμέλεια), έχει αναδείξει τα τελευταία χρόνια την αξία των νομικών κειμένων που ορίζουν τα σχετικά με την επιμέλεια στην έμμεση στήριξη των μονογονεϊκών οικογενειών. Ειδικότερα, η αναδιαμόρφωση του νομικού καθεστώτος της επιμέλειας μέσω της πιθανής διευκόλυνσης ή της αναγκαιότητας επαφής των παιδιών με τον έτερο γονέα, που είναι συνήθως ο πατέρας, μπορεί να συνδράμει και να ενισχύσει την ουσιαστική εμπλοκή του στην ζωή των παιδιών του και να βοηθήσει έτσι στην εξισορρόπηση των οικογενειακών βαρών (οικονομικών και άλλων) μεταξύ των δύο γονέων, γεγονός που είναι ούτως ή άλλως ζητούμενο κάθε σχετικής πολιτικής.

Παράλληλα με τις προαναφερόμενες και όπως αναφέρθηκε και πρωτύτερα, σε ευρωπαϊκό επίπεδο εφαρμόζονται ευρύτερες πολιτικές για οικογένειες με παιδιά και εργαζόμενους, που επιδρούν ή έχουν την δυνατότητα να επιδράσουν σημαντικά και στις μονογονεϊκές οικογένειες (Nieuwenhuis, 2020). Οι *πολιτικές συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής* (reconciliation policies) αποτελούν βασική παράμετρο της οικογενειακής πολιτικής πολλών χωρών αλλά και της ενίσχυσης της γυναικείας απασχόλησης, καθώς προσφέρουν στις μητέρες την δυνατότητα να

συνδυάσουν εργασία και οικογένεια. Μεταξύ αυτών προεξέχουσα θέση έχει η προσχολική εκπαίδευση και φροντίδα, η οποία επιτρέπει στις μητέρες να εργαστούν και συνεπακόλουθα να ανεξαρτητοποιηθούν και να μειώσουν τον κίνδυνο φτωχοποίησης του νοικοκυριού τους, γεγονός με ιδιαίτερη αξία, όπως είναι αναμενόμενο, για τους μονογονείς. Ωστόσο, η αποτελεσματικότητα αυτών των παροχών εξαρτάται από την διαθεσιμότητά τους στους πραγματικά οικονομικά αδύναμους, την προσιτότητα τους -οικονομική και χωρική- και την ποιότητά τους.

Στο πλαίσιο των πολιτικών συμφιλίωσης εντάσσονται και οι γονικές άδειες, οι οποίες εκτός από την προαναφερθείσα θετική συνεισφορά στην στήριξη της γυναικείας απασχόλησης, ενθαρρύνουν την ενεργό συμμετοχή των πατέρων στην φροντίδα των παιδιών. Μέσω αυτών προβάλλεται ακόμη περισσότερο η ισότητα των δύο φύλων στο οικογενειακό τουλάχιστον πλαίσιο και δημιουργείται μία πιο ευνοϊκή συνθήκη για τις μητέρες, στην περίπτωση που καταστούν μονογονείς αναφορικά με την εμπλοκή των πρώην συζύγων στα γονικά καθήκοντα. Παρά την αξία των αδειών αυτών για τους μονογονείς, η χρήση τους θέτει προκλήσεις γι' αυτούς, που σχετίζονται με την μείωση του εισοδήματός τους (στην περίπτωση η αποζημίωση της άδειας δεν ακολουθεί το ύψος του μισθού του μονογονέα) ή με τον αποκλεισμό τους από την αγορά εργασίας (στην περίπτωση που η περίοδος απουσίας από την εργασία είναι αρκετά μεγάλη ή άνευ αποδοχών).

Παράλληλα με τις πολιτικές συμφιλίωσης, στις ευρωπαϊκές χώρες έχουν αναπτυχθεί *πολιτικές οικονομικής στήριξης* (financial support families) για οικογένειες με παιδιά αλλά και για το σύνολο σχεδόν των ευάλωτων ομάδων πληθυσμού, μεταξύ των οποίων και οι μονογονεϊκές οικογένειες. Αυτές ανήκουν στις αναδιανεμητικές πολιτικές, ενώ μεταξύ αυτών ξεχωρίζουν τα επιδόματα παιδιών κυρίως χάρη στην αποτελεσματικότητά τους στην μείωση του κινδύνου φτώχειας των μονογονεϊκών οικογενειών, αφού αποτελούν συνήθως ένα μεγάλο μέρος του εισοδήματός των τελευταίων. Ταυτόχρονα, οι πολιτικές προστασίας του εισοδήματος μέσω των επιδομάτων ανεργίας και των προγραμμάτων ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος, συνδράμουν αρκετά στην διατήρηση ενός επαρκούς εισοδήματος για τις μονογονεϊκές οικογένειες, ειδικά σε περιόδους ανεργίας, στην διάρκεια των οποίων οι οικονομικές συνέπειες είναι πολύ αυξημένες για τα μονογονεϊκά νοικοκυριά, εξ αιτίας της απουσίας της οικονομικής συνδρομής του έτερου γονέα. Τα επιδόματα ανεργίας, λόγω της σύνδεσής τους με μία προϋπάρχουσα έμμισθη εργασιακή

απασχόληση και ασφάλιση των δικαιούχων, αναδεικνύουν την αξία της ισότητας των φύλων στην αγορά εργασίας, σε επίπεδο μισθών και χρόνου απασχόλησης, αλλά και την ανάγκη για τις γυναίκες να εμπλακούν στον εργασιακό βίο πριν γίνουν μητέρες και μονογονείς. Από την άλλη πλευρά, τα προγράμματα ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος που έχουν δημιουργηθεί στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες εδώ και δεκαετίες συνιστούν ένα δίκτυ προστασίας από την φτώχεια που αφορά σε όλους τους κατοίκους της χώρας και εξαρτάται από την νομιμότητα της διαμονής και τα εισοδήματα του νοικοκυριού. Η χρηματική στήριξη που εξασφαλίζεται μέσω αυτών των προγραμμάτων, λόγω της μείωσης των εισοδηματικών ορίων κάτω από τα αποδεκτά επίπεδα της φτώχειας, είναι ανεπαρκής για την βελτίωση της εισοδηματικής θέσης των μονογονεϊκών νοικοκυριών. Ωστόσο, όταν συνδυάζεται με ενεργητικές πολιτικές ένταξης στην αγορά εργασίας, που εξασφαλίζεται μέσω προγραμμάτων επαγγελματικής κατάρτισης και απασχόλησης, τότε δύναται να καταστεί σημαντικό βοήθημα για τους μονογονείς.

1.4.2 Θεσμικό πλαίσιο και μέτρα για τις μονογονεϊκές οικογένειες στην Ελλάδα

Σύμφωνα με το ισχύον ελληνικό Σύνταγμα, η οικογένεια αναφέρεται ως το *«θεμέλιο της συντήρησης και προαγωγής του Έθνους»*, γεγονός που την θέτει ταυτόχρονα με τον γάμο, τη μητρότητα και την παιδική ηλικία υπό την προστασία του Κράτους (άρθρο 21, κεφ. 1).

Κομβικής σημασίας στοιχείο που σηματοδότησε το πέρασμα σε μία νέα εποχή και σε μία ελληνική πολιτεία που δείχνει σεβασμό και αποδοχή των μονογονεϊκών οικογενειών, κυρίως των άγαμων μητέρων, αποτέλεσε η αναμόρφωση του Οικογενειακού Δικαίου με το νόμο 1329/1983. Με βάση αυτόν, η άγαμη μητέρα αποκτά -από νομικής άποψης αρχικά- τα ίδια δικαιώματα και υποχρεώσεις με την έγγαμη και καταργούνται προηγούμενες διακρίσεις που αφορούσαν παιδιά γεννημένα εκτός γάμου, τα οποία επίσης εξομοιώνονται με τα παιδιά που γεννιούνται εντός γάμου. Ταυτόχρονα, όροι όπως *«εξώγαμο»*, θεωρούνται αναχρονιστικοί και αντικαθίστανται επισήμως από όρους όπως *«τέκνο γεννημένο χωρίς γάμο των γονέων του»*. Η άγαμη μητέρα αποκτά επίσης βασικό ρόλο στην επιλογή και στη διαδικασία απόδοσης ονόματος του παιδιού της, ενώ μπορεί με μία σχετική συμβολαιογραφική πράξη να του δώσει το επώνυμο της ή του συντρόφου της, εάν αυτός υπάρχει και το

επιθυμεί. Με την συνδρομή όλων των προαναφερομένων ξεκίνησε η προσπάθεια να αρθούν κοινωνικά στερεότυπα και προκαταλήψεις που διαιωνίζονταν για χρόνια στην χώρα μας και που συνέδραμαν καθοριστικά στην κοινωνική περιθωριοποίηση των άγαμων μητέρων και των παιδιών τους και να ανανεωθεί η ελληνική νομοθεσία ως προς την ισότητα των φύλων σε ακολουθία των ευρωπαϊκών προτύπων (Γαλακτοπούλου, 2020).

Επιπρόσθετα, ήδη από την δεκαετία του 1980, επιχειρείται η λήψη ορισμένων αντισταθμιστικών μέτρων που ουσιαστικά θα εξίσωναν τις άγαμες μητέρες με τις έγγαμες, όπως είναι η χορήγηση επιδομάτων ή η αυξημένη μοριοδότησή της σε επιδιωκόμενο διαγωνισμό για διορισμό στο δημόσιο. Ωστόσο και πάλι παρατηρούνται αστοχίες που καταδεικνύουν μία επιφανειακή προσέγγιση του θέματος των μόνων μητέρων χωρίς ουσιαστική κατανόηση των δυσκολιών τους. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η διαδικασία της αναγνώρισης ενός παιδιού γεννημένου εκτός γάμου, η οποία στην περίπτωση που απαιτείται να γίνει δικαστικά, προκειμένου να επωφεληθεί όλων των δικαιωμάτων που έχει ένα παιδί εντός γάμου (πλήρες κληρονομικό δικαίωμα, αξίωση διατροφής κλπ), αποτελεί -κυρίως λόγω υψηλού κόστους χρόνου και χρήματος- απαγορευτικό εγχείρημα για αρκετές περιπτώσεις άγαμων μητέρων που αντιμετωπίζουν οικονομικά προβλήματα και δεν έχουν την απαιτούμενη κοινωνική στήριξη.

Γενικότερα, για αρκετά χρόνια στη χώρα μας οι μονογονεϊκές οικογένειες στο σύνολό τους δεν αντιμετωπίζονταν ως ένα ιδιαίτερο κοινωνικό θέμα που απαιτεί ιδιαίτερη κρατική παρέμβαση ή δικαιολογεί μια μεγαλύτερου βαθμού υποστήριξη (Μαράτου-Αλιπραντή, 2002α). Σε ένα τέτοιο πλαίσιο η παροχή κάθε είδους διευκόλυνσης των μονογονεϊκών οικογενειών μέσω επιδομάτων και υπηρεσιών στήριξης χαρακτηρίζονταν από περιορισμένο εύρος και αποσπασματικότητα, ενώ ταυτόχρονα συνήθως εντάσσονταν σε γενικότερα προγράμματα προστασίας της οικογένειας και σε ευρύτερες πολιτικές (Πιλιόγκου, 2008). Παρ' όλα αυτά η σύγχρονη πραγματικότητα -με την αύξηση του αριθμού των μονογονεϊκών οικογενειών και στην χώρα μας και την ταυτόχρονη ανάγκη συμμόρφωσης στα ευρωπαϊκά κοινωνικά πρότυπα- επέβαλλε την θεσμοθέτηση κοινωνικών παροχών και δικαιωμάτων για τις μονογονεϊκές οικογένειες με γνώμονα τις ιδιαίτερες και αυξημένες ανάγκες τους. Πολλά βέβαια από αυτά τα μέτρα, τα βασικά εκ των οποίων παρατίθενται στην

συνέχεια, στο πέρασμα του χρόνου μέχρι και σήμερα έχουν τροποποιηθεί εν μέρει ή συνολικά ή δεν έχουν πλέον καμία ισχύ.

Πιο συγκεκριμένα, στον εργασιακό τομέα προβλέπονται ορισμένες παροχές για τον εργαζόμενο μονογονέα που έχει την επιμέλεια του παιδιού, πέρα από τις προβλεπόμενες που έχει ούτως ή άλλως ως εργαζόμενος γονέας. Δικαιούται λοιπόν άδεια με αποδοχές έξι εργάσιμων ημερών το χρόνο (οκτώ, αν έχει τρία ή περισσότερα παιδιά), με σκοπό την κάλυψη των αυξημένων αναγκών φροντίδας των παιδιών. Στην περίπτωση δημοσίων υπαλλήλων, σύμφωνα με το άρθρο 53 παρ.1 του Δημοσιοϋπαλληλικού Κώδικα (ν. 3528/2007), οι διευκολύνσεις λόγω οικογενειακών υποχρεώσεων (μείωση χρόνου εργασίας κατά δύο ώρες ημερησίως, εφόσον έχει τέκνα ηλικίας έως δύο ετών και κατά μία ώρα, εφόσον έχει τέκνα ηλικίας από δύο έως τεσσάρων ετών και άδεια εννέα μηνών με αποδοχές για ανατροφή παιδιού, εφόσον δεν κάνει χρήση του μειωμένου ωραρίου) προσαυξάνονται κατά έξι μήνες ή ένα μήνα αντίστοιχα, ενώ προβλέπεται εξαίρεση της διαθεσιμότητας (σύμφωνα με την εγκύκλιο του Υπουργείου Διοικητικής Μεταρρύθμισης) και προσαύξηση των συντελεστών βαρύτητας για κάθε ένα παιδί ξεχωριστά στην περίπτωση μεταθέσεων των μόνων γονέων που έχουν αποδεδειγμένα την επιμέλεια των τέκνων τους.

Στον ιδιωτικό τομέα προβλέπεται γονική άδεια (άνευ αποδοχών) για την ανατροφή του παιδιού, διάρκειας έως 7 μήνες στους μονογενείς εργαζόμενους μέχρι το παιδί να συμπληρώσει την ηλικία των 3,5 ετών (άρ. 5 του ν. 1483/84, ΦΕΚ Α' 153/8-10-1984, όπως συμπληρώθηκε και επεκτάθηκε με το άρ. 25 του ν. 2639/98, ΦΕΚ Α' 205/2-9-1998), αλλά και επίδομα γάμου στους αρχηγούς μονογονεϊκών οικογενειών που έχουν την επιμέλεια του παιδιού (αρ. 20 του ν. 1849/89, ΦΕΚ Α' 113/8-5-1989), κάτι που ισχύει και στο δημόσιο τομέα (άρ. 11 του ν. 3205/03, ΦΕΚ 297Α/23-12-2003).

Επιπλέον, παρέχεται προτεραιότητα εγγραφής στα παιδιά των μονογονεϊκών οικογενειών που εργάζεται ο γονέας στους Παιδικούς Σταθμούς των ΟΤΑ, καθώς επίσης και στους σταθμούς του ΠΙΚΠΑ, του ΕΟΠ, του Ιδρύματος Βρεφονηπιακών Σταθμών, με βάση τον Πρότυπο Κανονισμό Λειτουργίας Δημοτικών και Κοινοτικών Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου Παιδικών και Βρεφονηπιακών Σταθμών (αρ. αποφ. 16065/22-4-02, ΦΕΚ Β' 497/22-4-2002).

Αναφορικά με παροχές επιδοματικού χαρακτήρα, τα μονογονεϊκά νοικοκυριά και τα νοικοκυριά με απροστάτευτα τέκνα έχουν ευνοϊκότερες ρυθμίσεις για τα προνοιακά επιδόματα του ΟΠΕΚΑ: υψηλότερα εισοδηματικά όρια και προσαύξηση 50€ στο Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα και 35€ στο Επίδομα στέγασης, ενώ στο επίδομα παιδιού Α21 ευνοϊκότερη στάθμιση στην κλίμακα ισοδυναμίας για τον υπολογισμό του αντίστοιχου ποσού.

Όσον αφορά στα απροστάτευτα τέκνα που αναφέρθηκαν και παραπάνω, δηλαδή τα παιδιά που είναι είτε είναι ορφανά από τον ένα ή και τους δύο γονείς, είτε ο πατέρας τους δεν δύναται να τα συντηρήσει ή έχουν γεννηθεί εκτός γάμου ή ήταν έκθετα, έχει προβλεφθεί και το επίδομα απροστάτευτου τέκνου. Αποτελεί λοιπόν ένα μηνιαίο επίδομα 44 ευρώ από τις Διευθύνσεις Πρόνοιας των πρώην Νομαρχιακών Αυτοδιοικήσεων σε αυτά τα παιδιά έως ότου αυτά συμπληρώσουν το 16ο έτος της ηλικίας τους, με τη προϋπόθεση ότι το μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα δεν υπερβαίνει για διμελή οικογένεια τα 235 ευρώ, προσαυξανόμενο κατά 20 ευρώ για κάθε επιπλέον μέλος (Νόμος 4051/1960).

Άλλες εξίσου παλιότερες παροχές αφορούν στην χορήγηση πολυτεκνικού επιδόματος από τον ΟΓΑ (βάσει των ν. 1892/90 – άρθρο 63, ν. 2459/97 – άρθρο 39, ν. 2972/01 – άρθρο 50 & ν. 3454/06 – άρθρο 6) στον μονογονέα που έχει την επιμέλεια και είναι ο μόνος υπόχρεος για τη διατροφή τριών τουλάχιστον άγαμων παιδιών, που δεν έχουν συμπληρώσει το 23^ο έτος της ηλικίας τους ή σπουδάζουν ή εκπληρώνουν τις στρατιωτικές υποχρεώσεις και δεν έχουν συμπληρώσει το 25ο έτος της ηλικίας τους ή έχουν οποιαδήποτε αναπηρία σε ποσοστό 67% και άνω, ισοβίως, ανεξαρτήτως ηλικίας. Όταν η πολύτεκνη μητέρα μονογονέας δεν δικαιούται πλέον το προαναφερόμενο επίδομα, επειδή και το τελευταίο της τέκνο συμπλήρωσε το 23ο έτος της ηλικίας του ή παντρεύτηκε, λαμβάνει ισόβια σύνταξη.

Επίσης, οι μονογονείς με 3 τουλάχιστον παιδιά μπορούν να θεμελιώσουν δικαίωμα συνταξιοδότησης λόγω γήρατος, με τη συμπλήρωση είκοσι 20 ετών ασφάλισης, ανεξαρτήτως ορίου ηλικίας τόσο των ιδίων όσο και των παιδιών τους (Ν. 1902/90 άρ. 10, παρ. 8, όπως ισχύει μετά την αντικατάστασή του με το άρ. 9, παρ. 1, του ν. 1976/91, σε συνδυασμό με τις διατάξεις του άρθρου 48, παρ. 3, του ν. 2084/92), εφόσον είναι ασφαλισμένοι στα Ταμεία Συντάξεως του προσωπικού των τραπεζών, το Τ.Α.Π., Ο.Τ.Ε., Τ.Σ.Π., Η.Σ.Α.Π., Ο.Α.Π. Δ.Ε.Η., Τ.Σ.Ε.Α.Π.Γ.Σ.Ο.

και το Τ.Α.Π. ΕΘΝΙΚΗ υπαγόμενοι στην ασφάλιση οποιουδήποτε φορέα ασφάλισης, για πρώτη φορά πριν την 01.01.1993, ενώ οι άνδρες έχουν την επιπρόσθετη προϋπόθεση να είναι χήροι ή διαζευγμένοι και να έχουν την επιμέλεια των ανήλικων ή ανίκανων παιδιών με δικαστική απόφαση.

Αναφορικά με παιδιά μονογονεϊκών οικογενειών, παρέχεται η δυνατότητα μετεγγραφής φοιτητών όταν αυτοί, μεταξύ άλλων, είναι παιδιά ορφανά από τον ένα ή και από τους δύο γονείς ή μη αναγνωρισμένα τέκνα άγαμης μητέρας, ενώ προβλέπεται η μείωση της στρατιωτικής θητείας του μόνου ή μεγαλύτερου γιού μονογονεϊκής οικογένειας ή σε γιο ορφανό από τον ένα γονέα από το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας (Νόμος 3421/2005). Επιπρόσθετα, υπάρχει η δυνατότητα παροχής δελτίου κοινωνικού τουρισμού κάθε έτος για άγαμες μητέρες και τα προστατευόμενα μέλη.

Σε έναν άλλο τομέα εξίσου σημαντικό, αυτόν της στέγασης, ο Οργανισμός Εργατικής Κατοικίας προσφέρει μειωμένες ασφαλιστικές προϋποθέσεις για τη συμμετοχή των μονογονεϊκών οικογενειών σε οποιοδήποτε από τα προγράμματα του οργανισμού, καθώς και παραχώρηση σε άγαμες μητέρες έτοιμων κατοικιών, εφόσον υπάρχουν διαθέσιμες, και άτοκων δανείων από κεφάλαια του ΟΕΚ με περίοδο αποπληρωμής τα 25 έτη.

Καθοριστικής σημασίας είναι και η δράση του Οργανισμού Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ) για την ένταξη των γυναικών-αρχηγών μονογονεϊκών οικογενειών στην αγορά εργασίας με την υλοποίηση ειδικών προγραμμάτων επιδότησης Νέων Θέσεων Εργασίας, επιδότησης Νέων Ελεύθερων Επαγγελματιών ατόμων ευπαθών κοινωνικών ομάδων και επιδότησης Εργοδοτών για πρόσληψη ατόμων που ανήκουν σε ευπαθείς κοινωνικές ομάδες, από τον ΟΑΕΔ, όπως και οι ολοκληρωμένες παρεμβάσεις -μεταξύ άλλων- για τις γυναίκες αρχηγούς μονογονεϊκών οικογενειών στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Απασχόληση και Επαγγελματική Κατάρτιση» του Υπουργείου Εργασίας,

Παράλληλα, είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι λειτουργούν σε όλη την χώρα σύλλογοι και δομές/φορείς κοινωνικής φροντίδας, που παρέχουν συμβουλευτική, ψυχοκοινωνική στήριξη και νομική βοήθεια σε μονογονείς και τις οικογένειές τους, ειδικά σε εκείνες που στερούνται οικογενειακού ή άλλου υποστηρικτικού πλαισίου ή βιώνουν κάποια ακόμη επιβαρυντική συνθήκη, όπως η ενδο-οικογενειακή βία.

Χαρακτηριστική είναι η δράση των Ξενώνων και των Συμβουλευτικών Κέντρων Γυναικών του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ), που παρέχουν ψυχοκοινωνική και νομική στήριξη καθώς και προσωρινή φιλοξενία σε γυναίκες και παιδιά που είναι θύματα ενδο-οικογενειακής βίας. Επίσης, το Κέντρο Προστασίας του Παιδιού «η Μητέρα», το οποίο είναι ένας κρατικός οργανισμός και βασικό του έργο είναι η προστασία της μόνης μητέρας και του παιδιού της, με τη προσφορά εξειδικευμένων και εξατομικευμένων υπηρεσιών.

Παρά το γεγονός ότι το ενδιαφέρον της ελληνικής πολιτείας για τις μονογονεϊκές οικογένειες και τις δυσκολίες τους έχει αυξηθεί, τα μέτρα που λαμβάνονται εξακολουθούν να είναι επιφανειακά και αποσπασματικά. Είναι εμφανές ότι ακόμη δεν έχει διαμορφωθεί ένα ολοκληρωμένο σχέδιο δράσης που να ανταποκρίνεται στα πολυεπίπεδα προβλήματα των μονογονεϊκών οικογενειών (Φύκαρης & Αρχοντόγλου, 2006). Και γενικότερα, όμως, οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν φαίνεται να επενδύουν στην οικογενειακή πολιτική, γεγονός που αποκαλύπτεται από το μέγεθος των κοινωνικών δαπανών για αυτόν τον τομέα που εξακολουθεί να είναι ίδιο εδώ και δεκαετίες και πολύ μικρότερο σε σχέση με το αντίστοιχο των υπολοίπων κρατών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Γαλακτοπούλου, 2020). Επίσης, όπως και σε πολλά άλλα θέματα, αποτελεί πραγματικότητα η διάχυση των αρμοδιοτήτων σε διάφορα υπουργεία και φορείς, μεταξύ των οποίων συχνά δεν υπάρχει η απαιτούμενη ουσιαστική συνεργασία, στοιχεία που και πάλι εμποδίζουν την ολοκληρωμένη και μακροχρόνια διαχείριση των δυσκολιών των μονογονεϊκών οικογενειών. Τα προαναφερόμενα σε συνδυασμό με την οικονομική και κοινωνική κρίση της τελευταίας δεκαετίας είναι αναμενόμενο ότι επιδεινώνουν την ήδη επιβαρυσμένη κατάσταση ευπαθών ατόμων και ομάδων, όπως οι μονογονεϊκές οικογένειες. Οι ανάγκες των τελευταίων δεν είναι μόνο οικονομικές, ώστε να ικανοποιούνται με ευτελή οικονομικά βοηθήματα, αλλά είναι κοινωνικές, επαγγελματικές, εκπαιδευτικές, ψυχολογικές. Η αντιμετώπιση αυτών είναι ένα δύσκολο εγχείρημα που απαιτεί ολοκληρωμένο σχεδιασμό και συνεργασία μεταξύ όλων των κοινωνικών εταίρων (υπουργεία, ιδιωτικοί φορείς και σύλλογοι, ΜΚΟ, κοινωνικές υπηρεσίες, κλπ), με στόχο την ουσιαστική απο-στιγματοποίηση των μονογονεϊκών οικογενειών, κατανόηση των δυσκολιών τους και συνδρομή προς αυτές.

Κεφάλαιο Δεύτερο: Μετανάστευση

2.1 Εννοιολογικοί προσδιορισμοί

Η μετανάστευση είναι ένα φαινόμενο άρρηκτα συνυφασμένο με την ανθρώπινη ιστορία. Διακρίνεται για τη διαχρονικότητα, την πολυπλοκότητα και τη δυναμικότητα του, καθώς πηγάζει από την πανανθρώπινη ανάγκη για επιβίωση και κοινωνική εξέλιξη και ταυτόχρονα βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τις επικρατούσες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες σε τοπικό και διεθνές επίπεδο. Ορίζοντάς τη ως *«μόνιμη ή προσωρινή μεταβολή του τόπου εγκατάστασης ενός ατόμου, μιας ομάδας ή ενός κοινωνικού συνόλου»*, η μετανάστευση σχετίζεται με τη γεωγραφική κινητικότητα που έχει ως στόχο τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης, την οικογενειακή επανένωση και την προστασία από συνθήκες που απειλούν τη ζωή και την ασφάλεια ενός ατόμου ή μίας ομάδας (Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής, 2018). Η μετανάστευση ως μία διαδικασία συνεχόμενης ροής ατόμων και πληθυσμών *«συνεπάγεται την μηχανική ή τεχνική ανανέωση και φθορά του πληθυσμού»* και ως εκ τούτου, αποτελεί μία από τις βασικές δημογραφικές διαδικασίες μαζί με τη γεννητικότητα και τη θνησιμότητα, οι οποίες ωστόσο αποτελούν την φυσική εναλλακτική της ανανέωσης και φθοράς του πληθυσμού (Μουσούρου, 1991:238).

Η μετανάστευση διαφοροποιείται με βάση μία σειρά κριτηρίων που αφορούν σε μία σειρά από επιμέρους χαρακτηριστικά της. Μπορεί λοιπόν να διακριθεί σε:

- *μόνιμη/ μακροπορόθεσμη ή προσωρινή/ βραχυπρόθεσμη* ως προς τη διάρκεια παραμονής στον τόπο προορισμού,
- *ατομική ή ομαδική* αναλόγως του μεγέθους του μετακινούμενου πληθυσμού,
- *εσωτερική ή εξωτερική/ διεθνής* αναφορικά με την γεωγραφική τοποθέτηση του τόπου προορισμού (εντός ή εκτός των συνόρων της χώρας καταγωγής),
- *νόμιμη ή παράτυπη* αναλόγως του τρόπου εισόδου στην χώρα προορισμού και του νομικού καθεστώτος παραμονής του μετανάστη,
- *πλήρης ή ατελής* ως προς τον βαθμό ολοκλήρωσης της διαδικασίας νομιμοποίησης των μεταναστών στην χώρα υποδοχής και αφορά κυρίως τους αιτούντες άσυλο,

- *εκούσια ή ακούσια* αναλόγως του αν έχει προκύψει ως αποτέλεσμα ελεύθερης επιλογής του μετακινούμενου ατόμου ή λόγω αναγκαιότητας,
- *πρωτογενής ή δευτερογενής* αναφορικά με το αν περιλαμβάνει την κατάληψη μη κατοικημένων εδαφών ή περιοχές που ήδη υπάρχει γηγενής πληθυσμός (γεγονός που συνεπάγεται επαφή με αυτόν και μια διαδικασία προσαρμογής),
- *ανανεωτική ή συντηρητική*, αναλόγως της μεταβολής ή μη του τρόπου ζωής του μετανάστη σε σχέση με την πρότερη ζωή του (Unesco, 1972).

Επιπρόσθετα, η μετανάστευση συχνά διακρίνεται σε *παραδοσιακή* και *σύγχρονη*. Η πρώτη τοποθετείται χρονικά πριν από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και έχει υπερπόντιο χαρακτήρα, αναφερόμενη κυρίως στην μετακίνηση Ευρωπαίων αλλά και Ασιατών και Αφρικανών στην Αμερική και την Αυστραλία. Η δεύτερη ξεκινάει αμέσως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στο πλαίσιο της σύγχρονης βιομηχανικής εποχής και αφορά στη μετακίνηση ατόμων από Ασία και Αφρική με βασικό προορισμό την Ευρωπαϊκή Ήπειρο, κυρίως για αναζήτηση εργασίας. Τα αίτια της σύγχρονης μετανάστευσης είναι κατά βάση οικονομικά και απορρέουν από την κοινωνικό-οικονομική ανάπτυξη που επέφερε η εκβιομηχάνιση και η τεχνολογική πρόοδος. Ο όρος «*νεωτερική μετανάστευση*», οριζόμενος ως τμήμα της σύγχρονης μετανάστευσης, αναφέρεται ειδικότερα στους οικονομικούς μετανάστες σε αντιδιαστολή με τους πολιτικούς μετανάστες, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζουν οι *πρόσφυγες*.

Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να προσδιοριστούν τα διαφοροποιητικά στοιχεία των όρων «*μετανάστης*» και «*πρόσφυγας*», καθώς παρατηρείται μία τάση να χρησιμοποιούνται άκριτα και αδιαφοροποίητα οι δύο όροι σε δημόσιες συζητήσεις ή στα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Σύμφωνα με την Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για το καθεστώς των προσφύγων (1951) και το Πρωτόκολλο του 1967, ως «*πρόσφυγας*» ορίζεται κάθε άτομο που μετακινείται αναγκαστικά εκτός της χώρας της οποίας έχει την υπηκοότητα ή αποτελεί την προηγούμενη συνήθη διαμονή του, για λόγους που σχετίζονται με τον βάσιμο φόβο δίωξης του λόγω της φυλής, της θρησκείας, της εθνικότητας, της συμμετοχής σε μία κοινωνική ομάδα ή των πολιτικών πεποιθήσεων του, ενώ για τους ίδιους λόγους δεν επιθυμεί να θέσει τον εαυτό του υπό την προστασία της εν λόγω χώρας ούτε φυσικά να επιστρέψει σε αυτή, διότι μία τέτοια επιλογή θα μπορούσε να καταστεί επικίνδυνη ή και θανάσιμη για τον ίδιο. Γι' αυτόν

τον λόγο, οι πρόσφυγες προστατεύονται από το διεθνές δίκαιο, που δεσμεύει τα συμβαλλόμενα κράτη που έχουν υπογράψει τις αντίστοιχες συμβάσεις, απαγορεύει ρητά την επιστροφή ή την επαναπροώθησή των προσφύγων σε καταστάσεις όπου κινδυνεύει η ζωή ή η ελευθερία τους και εξασφαλίζει την προστασία των βασικών ανθρωπίνων τους δικαιωμάτων κατά την είσοδο και παραμονή τους στην χώρα υποδοχής. Η Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες λειτουργεί ως «θεματοφύλακας» της Σύμβασης του 1951 και του Πρωτοκόλλου του 1967, παρέχοντας υποστήριξη και συμβουλευτική προς τα κράτη και τις κυβερνήσεις τους, ώστε να ανταποκρίνονται στις υποχρεώσεις τους προς τους πρόσφυγες.

Από τα προαναφερόμενα προκύπτει εύκολα μία ουσιώδης διαφορά μεταναστών-προσφύγων, που έγκειται στην δυνατότητα επιλογής του τόπου και του χρόνου μετακίνησης. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με την Συνθήκη των Ηνωμένων Εθνών, οι μετανάστες -σε αντίθεση με τους πρόσφυγες- θεωρείται ότι έχουν την συγκεκριμένη δυνατότητα, παρότι αυτή ίσως να είναι κάποιες φορές περιορισμένη (ΚΕΘΙ, 2007). Έτσι, οι μετανάστες μπορούν να μετακινηθούν όπου και όποτε το επιθυμούν και για μία πληθώρα λόγων και αντίστοιχα μπορούν να επιστρέψουν στην χώρα καταγωγής όποτε το επιθυμούν. Απαραίτητη προϋπόθεση, ωστόσο, σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών, για να χαρακτηριστεί κάποιος ως μετανάστης είναι να διαβεί μακριά από τη χώρα που γεννήθηκε ή τη χώρα της οποίας έχει την εθνικότητα, για περισσότερους από 12 μήνες. Βέβαια, υπάρχουν και άλλες προσεγγίσεις, όπου ο όρος «μετανάστες» χρησιμοποιείται και ευρύτερα, περιλαμβάνοντας εκτός από τους οικονομικούς μετανάστες, πρόσφυγες και εκτοπισθέντες (Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης, όπως αναφ. στο ΚΕΘΙ, 2007).

Παράλληλα με τις έννοιες του πρόσφυγα και του μετανάστη εντοπίζεται και η έννοια του *αλλοδαπού*, η οποία δεν ταυτίζεται απαραίτητα με τον μετανάστη, αλλά αναφέρεται σε όλα τα φυσικά πρόσωπα που δεν έχουν την ιθαγένεια της χώρας όπου διαμένουν ή δεν έχουν ιθαγένεια. Στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σε μία προσπάθεια αντιμετώπισης της ετερογένειας των ορισμών των μεταναστών μεταξύ των διαφόρων χωρών, οι αλλοδαποί που δεν έχουν την υπηκοότητα ενός κράτους-μέλους της εντάσσονται στην κατηγορία των *πολιτών τρίτων χωρών*, που συνιστά επίσης έναν όρο που χρησιμοποιείται συχνά όταν γίνεται αναφορά σε μετανάστες σε ευρωπαϊκό πλαίσιο.

Αναφορικά με την αναζήτηση των αιτιών της σύγχρονης μετανάστευσης, οι απόπειρες είναι πολλές αλλά ομαδοποιούνται συνήθως σε ορισμένες βασικές κατηγορίες. Έτσι, παράλληλα με την οικονομική αφετηρία της μετανάστευσης και τα ιδιαίτερα αίτια μετακίνησης των προσφυγικών ροών που προαναφέρθηκαν, η παγκοσμιοποίηση -με την αύξηση της διεθνούς κινητικότητας αγαθών, υπηρεσιών και πληροφορίας- θεωρείται ότι συμβάλλει καθοριστικά στην αυξημένη μετακίνηση ανθρώπων για ποικίλους άλλους λόγους. Κίνητρα λοιπόν της σύγχρονης μετανάστευσης μπορεί να είναι και τα εξής (Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής, 2018):

- σπουδές και επαγγελματική κατάρτιση ή εξειδίκευση,
- απασχόληση σε θέσεις υψηλής εξειδίκευσης, που αφορά κυρίως σε ανώτατα στελέχη επιχειρήσεων, τεχνικούς, ερευνητές και επιστήμονες, οι οποίοι μετακινούνται στο πλαίσιο πολυεθνικών εταιρειών και διεθνών οργανισμών,
- αναζήτηση εποχικής/ προσωρινής απασχόλησης που οδηγεί στην κυκλική μετανάστευση, δηλαδή στην επαναλαμβανόμενη διακίνηση ενός ατόμου μεταξύ χώρας υποδοχής και χώρας προέλευσης κατά τη διάρκεια της ζωής του,
- οικογενειακή επανένωση, που αφορά στην μετανάστευση εξαρτώμενων μελών της οικογένειας του νόμιμου μετανάστη στην χώρα εγκατάστασης του τελευταίου,
- παλιννόστηση ή/και επιστροφή πληθυσμών που για διάφορους λόγους παρέμειναν εκτός της χώρας προέλευσης τους,
- περιβαλλοντικοί λόγοι, που σχετίζονται με φυσικές καταστροφές, υποβαθμίσεις και απαλλοτριώσεις του περιβάλλοντος λόγω της ανθρώπινης παρέμβασης.

Φυσικά, η απόφαση ενός ατόμου ή μίας πληθυσμιακής ομάδας να μεταναστεύσει μπορεί να οφείλεται σε περισσότερους από έναν λόγο και στην πραγματικότητα αυτό αποτελεί την πιο συχνή συνθήκη λόγω της στενής σύνδεσής τους στην καθημερινή ζωή των ατόμων.

2.2 Θεωρητικές προσεγγίσεις της μετανάστευσης

Στην προσπάθεια μελέτης και ερμηνείας του μεταναστευτικού φαινομένου έχουν αναπτυχθεί διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις, κυρίως μετά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα. Η μετανάστευση προσεγγίζεται από διαφορετικές οπτικές που σχετίζονται με το επίπεδο (μακρο-, μικρο- και μέσο- επίπεδο), την χρονικότητα

(εστίαση στο παρόν ή στο παρελθόν και στην σύνδεση/ σύγκριση των δύο), το επιστημονικό πεδίο (κοινωνιολογία, οικονομικά, ιστορία, ανθρωπολογία, κλπ.) και τα κριτήρια της προσέγγισης (αναζήτηση των αιτιών ή των αποτελεσμάτων της μετανάστευσης) (Καψάλης, 2017).

Οι πρώτες επικρατούσες θεωρίες για τη μετανάστευση, κυρίως μέχρι την δεκαετία του 1970, δίνουν έμφαση στους οικονομικούς παράγοντες της μετανάστευσης (*νεοκλασικές θεωρίες*). Παρατηρείται λοιπόν μία κυρίαρχη θεώρηση του μετανάστη ως εργάτη, που μεταναστεύει κυρίως για οικονομικούς λόγους προκειμένου να αποκατασταθεί επαγγελματικά και βελτιώσει το βιοτικό του επίπεδο. Έτσι, υπό την επίδραση του νόμου της προσφοράς και της ζήτησης (εργασίας), των παραγόντων έλξης (*pull factors*) (προς τις χώρες υποδοχής) και απώθησης (*push factors*) (από τις χώρες προέλευσης) αλλά και της ανάλυσης κόστους-κέρδους, ένα άτομο λαμβάνει την απόφαση να μεταναστεύσει ή όχι.

Στην συνέχεια, κυρίως μετά το 1970, αναπτύσσονται θεωρίες για την μετανάστευση επηρεασμένες από τη μαρξιστική προσέγγιση της οικονομίας (*δομικές προσεγγίσεις*). Αντιμετωπίζοντας τη μετανάστευση ως μέρος της οικονομικής παγκοσμιοποίησης και υπό το θεώρηση της άνισης κατανομής της εξουσίας παγκοσμίως, συνδέουν τη μετανάστευση με την οικονομική εκμετάλλευση των μεταναστών ως φθηνού εργατικού δυναμικού από τα οικονομικά και πολιτικά ισχυρά έθνη. Και σε αυτήν την περίπτωση υπερτονίζονται οι οικονομικοί παράγοντες της μετανάστευσης, ενώ στην προκείμενη περίπτωση οι μετανάστες θεωρούνται άβουλα υποκείμενα ενός παγκόσμιου συστήματος χωρίς ουσιαστική δυνατότητα ατομικής δράσης (ΚΕΘΙ, 2007). Ως εναλλακτικές των προαναφερομένων αναπτύχθηκαν ταυτόχρονα θεωρητικές προσεγγίσεις που προέβαλλαν τον ρόλο της οικογένειας και των κοινωνικών δικτύων στην ερμηνεία της μετανάστευσης (*θεωρία της οικογενειακής στρατηγικής και θεωρία των δικτύων*).

Τις τελευταίες δεκαετίες γίνεται ολοένα και πιο φανερό το γεγονός ότι οι ποικίλες θεωρητικές προσεγγίσεις δύναται να λειτουργήσουν συμπληρωματικά η μία στην άλλη και να συνεισφέρουν με τον δικό της τρόπο η καθεμία στην κατανόηση του πολύπλευρου και συνεχώς μεταβαλλόμενου μεταναστευτικού φαινομένου. Μία προσπάθεια ολιστικής, διεπιστημονικής προσέγγισης των παραγόντων μετανάστευσης και ένταξης αποτελεί το μοντέλο του *Piché* (2013, όπως αναφ. στο Καψάλης, 2017). Στο συγκεκριμένο μοντέλο συνδυάζονται πολλές πτυχές της μεταναστευτικής διαδικασίας, η οποία τοποθετείται σε ένα διεθνές πλαίσιο αναφοράς,

λαμβάνοντας υπόψη τις συνθήκες σε εθνικό επίπεδο τόσο στην χώρα καταγωγής όσο και στην χώρα υποδοχής. Και στα δύο εθνικά πλαίσια αναφοράς σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν τόσο οι μικρο-ατομικοί (πχ προσδοκίες, επιθυμίες και ανάγκες μεταναστών) και οι μακρο-δομικοί (πχ. φυσικές καταστροφές, οικονομική κρίση και ανεργία) παράγοντες, όσο και τα κοινωνικά δίκτυα/ κοινωνικό κεφάλαιο που έχουν αναπτυχθεί. Το φύλο ως μία κοινωνική κατασκευή είναι επίσης ένας πολύ σημαντικός παράγοντας που επηρεάζει τη μεταναστευτική διαδικασία και παρεμβάλλεται μεταξύ των λοιπών παραγόντων. Τέλος, η διάσταση του χρόνου βρίσκεται στο επίκεντρο του μοντέλου και καθορίζει τα αποτελέσματα της μετανάστευσης τόσο σε μικρο-επίπεδο (βιογραφική χρονικότητα και τρόποι ένταξης), όσο και σε μακρο-επίπεδο (ιστορική χρονικότητα και επιπτώσεις μετανάστευσης). Παρά την συνεισφορά της εν λόγω θεωρητικής προσέγγισης στην προσπάθεια μίας πληθυντικής θεώρησης της μετανάστευσης, δεν μπορούν να αγνοηθούν εγγενείς περιορισμοί της, που σχετίζονται κυρίως με την έλλειψη αναφοράς στον ρόλο των χωρών διέλευσης στην μεταναστευτική διαδικασία και στα αίτια/αφορμές της μετανάστευσης.

Ταυτόχρονα, στο πλαίσιο μίας σύγχρονης τάσης μετα-θεωρητικής προσέγγισης της μετανάστευσης, ξεχωρίζει το *μοντέλο του deHaas* (2014, όπως αναφ. στο Καψάλης, 2017), που αναφέρεται σε πέντε ατομικούς τύπους κινητικότητας ως συνάρτηση του επιπέδου προσδοκιών/επιθυμιών μετανάστευσης και των δυνατοτήτων/ικανοτήτων μετανάστευσης: ακούσια ακινησία («αίσθημα παγίδευσης»), συγκαταβατική ακινησία, εκούσια κινητικότητα, εκούσια ακινησία και ακούσια κινητικότητα (κυρίως πρόσφυγες). Σε αυτούς τους τύπους προστίθεται τελευταία και η ακούσια δια-κινητικότητα (Καψάλης, 2017). Με αυτόν τον τρόπο, είναι δυνατή η μελέτη του μεταναστευτικού φαινομένου σε διάφορα χωροχρονικά πλαίσια, με αποτέλεσμα να ξεπερνιούνται περιορισμοί παλιότερων θεωρητικών προσεγγίσεων.

2.3 Η «θηλυκοποίηση της μετανάστευσης» και η επίδρασή της στην ζωή των μεταναστριών

Η γυναικεία μετανάστευση δεν είναι ένα σύγχρονο φαινόμενο. Τις τελευταίες δεκαετίες ωστόσο έχει αποτελέσει αντικείμενο εστιασμένης μελέτης, καθώς έχει

αποκαλυφθεί η παρουσία και ο ρόλος των μεταναστριών στην μεταναστευτική διαδικασία. Μέχρι την δεκαετία του 1980 οι μετανάστριες παρέμεναν «αόρατες», κρυμμένες πίσω από το γυναικείο φύλο τους, την μεταναστευτική τους ιδιότητα και το χαμηλό κοινωνικο-οικονομικό τους επίπεδο, που αποτελούσαν τους παράγοντες διακρίσεων και ανισότητας εις βάρος τους (ΚΕΘΙ, 2007). Σε ένα πλαίσιο αναγνώρισης της έμφυλης διάστασης της μετανάστευσης και του καθοριστικού ρόλου του φύλου στην οργάνωση των κοινωνιών και των ιεραρχικών σχέσεων σε αυτές, αναπτύχθηκε λοιπόν μία προβληματική που βιβλιογραφικά αποτυπώνεται με τον όρο «*θηλυκοποίηση της μετανάστευσης*» (ΚΕΘΙ, 2007, Κοφτερού & Ζάχος, 2008), αναδεικνύοντας την ποσοτική αλλά κυρίως την ποιοτική διαφορά της σύγχρονης μετανάστευσης από αυτήν του παρελθόντος. Ο αριθμός των μεταναστριών αυξάνεται ολοένα και περισσότερο στην διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, καταλήγοντας το 2005 να αποτελούν σχεδόν το ήμισυ του συνολικού μεταναστευτικού πληθυσμού διεθνώς (United Nations, 2005). Ως κεντρικό στοιχείο ωστόσο της σύγχρονης μετανάστευσης αναγνωρίζεται ο ενεργός οικονομικός ρόλος και η ανεξαρτησία των μεταναστριών, οι οποίες δεν μεταναστεύουν πλέον μόνο ως εξαρτώμενα μέλη της οικογένειας στο πλαίσιο της οικογενειακής επανένωσης, ακολουθώντας τους συζύγους τους ή τους γονείς τους, όπως συνέβαινε ως επί το πλείστον στο παρελθόν, αλλά κυρίως μόνες τους ως αυτόνομα άτομα ή πριν από τους συζύγους τους ή/και με τα παιδιά τους ως αρχηγοί των οικογενειών τους.

Από την δεκαετία του 1970, η μέχρι τότε δεδομένη ανδροκρατική προσέγγιση της μετανάστευσης αμφισβητείται υπό την επίδραση της ανάπτυξη του γυναικείου φεμινιστικού κινήματος και των γυναικείων σπουδών σε παγκόσμιο επίπεδο. Οι μετανάστριες δεν αντιμετωπίζονται πλέον μόνο ως κόρες, σύζυγοι ή αδερφές μεταναστών, που όντας συνήθως αναλφάβητες και οικονομικά εξαρτημένες από αυτούς, ακολουθούν την μετακίνηση των οικογενειών τους και παραμένουν κοινωνικά απομονωμένες σε έναν ρόλο περιορισμένο στην ανατροφή των παιδιών τους. Ξεπερνώντας αυτές τις στερεοτυπικές αντιλήψεις, αναπτύσσεται μία προσέγγιση των μεταναστριών ως ικανών να αποφασίσουν και να δράσουν αυτόνομα για τις ίδιες και να λάβουν αποφάσεις για τις οικογένειές τους.

Αναφορικά με την επίδραση που έχει η μετανάστευση στην κοινωνική θέση και τον ρόλο της γυναίκας, αυτή φαίνεται να σχετίζεται με ένα πλήθος παραγόντων που ανάγονται σε στοιχεία του βιογραφικού της μετανάστριας, της χώρας προέλευσης και

προορισμού αλλά και στην χωροχρονική διάσταση της μετανάστευσης (ΚΕΘΙ, 2007). Έτσι, το εκπαιδευτικό επίπεδο, η επαγγελματική εμπειρία, η ηλικία και η οικογενειακή κατάσταση, η κοινωνική τάξη και προέλευση της μετανάστριας, όπως και η συνολική θέση της γυναίκας στην χώρα υποδοχής, σε συνδυασμό με τα χαρακτηριστικά των θέσεων εργασίας, τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες και την ύπαρξη δικτύου στήριξης και αλληλοβοήθειας στην χώρα προορισμού διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην θέση και τον ρόλο που θα έχει η μετανάστρια στην κοινωνία της χώρας υποδοχής. Ταυτόχρονα, στοιχεία που σχετίζονται περισσότερο με την μεταναστευτική διαδικασία, όπως ο χρόνος παραμονής στην χώρα υποδοχής και το αν μεταναστεύει μόνη της ή οικογενειακά, ασκούν μία επιπρόσθετη επιρροή, ενώ και η ύπαρξη νομικού και κοινωνικού πλαισίου προστασίας των δικαιωμάτων των μεταναστριών στις χώρες υποδοχής αποτελούν έναν δείκτη για την ποιότητα διαβίωσης των μεταναστριών σε αυτές τις χώρες (United Nations, 2005).

Όσον αφορά στην κατεύθυνση της επίδρασης, οι απόψεις δίστανται. Από την μία, θεωρείται ότι η σχέση μετανάστευσης - θέσης/ρόλου μετανάστριας είναι θετική, καθώς οι κοινωνικές συνθήκες πολλών χωρών υποδοχής -κυρίως των δυτικών κοινωνιών- δίνουν τη δυνατότητα σε αρκετές μετανάστριες να ξεφύγουν από αυστηρά κοινωνικά πλαίσια και έλεγχο και να ενταχθούν στην αγορά εργασίας, με αποτέλεσμα την ανεξαρτητοποίησή τους, την ανάπτυξη νέων ρόλων (πέρα από τον παραδοσιακό της μητέρας-συζύγου-κόρης) και την ανακατανομή της εξουσίας εντός και εκτός οικογενειακού πλαισίου. Από την άλλη, έχει αναπτυχθεί η άποψη ότι η μετανάστευση επιδρά αρνητικά στη θέση της μετανάστριας στην οικογένεια και την κοινωνία, καθώς δύναται ευκολότερα να αναπτυχθεί η γυναικεία εξάρτηση, κυρίως εξαιτίας της έλλειψης υποστηρικτικού δικτύου, περιορισμού της επικοινωνίας και της ανάπτυξης κοινωνικών σχέσεων λόγω άγνοιας της γλώσσας της χώρας υποδοχής και τέλος λόγω της σύνδεσης της νόμιμης παραμονής της μετανάστριας στην χώρα υποδοχής από τον σύζυγό της.

Κοινός τόπος των θεωρητικών προσεγγίσεων της γυναικείας μετανάστευσης αποτελεί το γεγονός ότι οι μετανάστριες έχουν να διαχειριστούν όχι μόνο την έμφυλη διάκριση αλλά και την ανισότητα λόγω της ίδιας της μεταναστευτικής τους ιδιότητας και της ιδιότητάς τους ως αλλοδαπών, που οδηγούν συχνά σε κακομεταχείριση, βία και καταπάτηση των δικαιωμάτων τους. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στον

εργασιακό τομέα, αφού απασχολούνται συχνά σε συγκεκριμένα επαγγέλματα που σχετίζονται με την οικιακή εργασία, την παροχή υπηρεσιών και τη βιομηχανία του σεξ, δηλαδή τομείς που χαρακτηρίζονται από ανασφάλεια, αστάθεια και προσωρινότητα (ΚΕΘΙ, 2007). Επίσης, σε αρκετές περιπτώσεις το φύλο διασταυρώνεται και με άλλα χαρακτηριστικά των μεταναστριών, όπως η φυλή, η εθνότητα και η θρησκεία, τα οποία δύναται να δημιουργήσουν επιπρόσθετες διακρίσεις εις βάρος των τελευταίων στην περίπτωση που διαφοροποιούνται από τα αντίστοιχα των γηγενών (United Nations, 2005).

2.4 Μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και στην Ευρώπη

Η αύξηση των μεταναστευτικών ροών και η διόγκωση των μεταναστευτικών πληθυσμών -ως φαινόμενου άμεσα συνδεδεμένου με το παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον μέσα στο οποίο εξελίσσεται και ως απόρροια των διαρκώς εντονότερων αναγκών των ανεπτυγμένων δυτικών χωρών για εργατικό δυναμικό- επηρεάζει σημαντικά τις συγκεκριμένες κοινωνίες και κυριότερα τα δημογραφικά, κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα τους (Παπαθεοδώρου, 2015). Αυτό συνεπάγεται την ανάγκη διαμόρφωσης μίας σφαιρικής προσέγγισης του μεταναστευτικού φαινομένου δίνοντας προτεραιότητα στη χάραξη μίας ολοκληρωμένης μεταναστευτικής πολιτικής, που θα ανταποκρίνεται στις ιδιαίτερες ανάγκες και χαρακτηριστικά των μεταναστευτικών πληθυσμών και θα εξασφαλίζει την ένταξή τους στις κοινωνίες υποδοχής.

Η μεταναστευτική πολιτική ορίζεται ως το «*σύνολο των μέτρων και των υιοθετημένων πολιτικών και κοινωνικών πρακτικών, το οποίο αφενός ρυθμίζει και ελέγχει την είσοδο, τη διαμονή και την απασχόληση των μεταναστών/μεταναστριών, των δικαιούχων διεθνούς προστασίας και των αιτούντων/αιτουσών αυτής και, αφετέρου, αντιμετωπίζει και απευθύνεται στους ήδη εγκατεστημένους μεταναστευτικούς πληθυσμούς στο έδαφος της χώρας υποδοχής*» (Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής, 2018). Η μεταναστευτική πολιτική διακρίνεται σε δύο μέρη: τις *πολιτικές για τον έλεγχο της μετανάστευσης* (immigration control policies) και *πολιτικές που αφορούν στους ίδιους τους μετανάστες* (immigrant policies) (Καψάλης, 2017). Οι πρώτες εστιάζουν στον έλεγχο της εισόδου των μεταναστευτικών ροών στη χώρα υποδοχής και κατ'επέκταση στον καθορισμό του τρόπου εκδήλωσης (ή αποτροπής)

του φαινομένου, δρώντας κατά κάποιο τρόπο επιβεβαιωτικά της εθνικής κυριαρχίας. Στις πολιτικές ελέγχου περιλαμβάνεται μεταξύ άλλων και το θεσμικό πλαίσιο που καθορίζει τη φύλαξη των συνόρων και την καταπολέμηση της παράτυπης μετανάστευσης, τις διαδικασίες υποδοχής και αδειοδότησης της διαμονής των μεταναστών και των αιτούντων άσυλο/διεθνούς προστασίας και την οργάνωση προγραμμάτων μετανάστευσης (εποχικής, υψηλής εξειδίκευσης, κλπ). Από την άλλη, οι πολιτικές των μεταναστών, που αφορούν στην ένταξη των μεταναστών στην χώρα υποδοχής, περιλαμβάνουν όλους τους επιμέρους τομείς της εργασίας, της κοινωνικής ασφάλισης, της υγείας, της εκπαίδευσης και της στέγασης των μεταναστών. Ουσιαστικά στοχεύουν στην κοινωνική συνοχή της χώρας υποδοχής μέσω της καλλιέργειας όλων των απαραίτητων προϋποθέσεων που εξασφαλίζουν την σύγκλιση των μεταναστών με τον γηγενή πληθυσμό. Η μεταναστευτική πολιτική παρουσιάζει την ίδια δυναμικότητα και ποικιλομορφία που διακρίνει και τη μετανάστευση, όντας πάντοτε σε άμεση συνάρτηση με το χωρο-χρονικό πλαίσιο διαμόρφωσής της και τις επιμέρους επικρατούσες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες σε εθνικό και διεθνές επίπεδο.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, η μεταναστευτική ροή αυξήθηκε ραγδαία στα τέλη του '80- αρχές '90, με αποτέλεσμα να μετατραπεί ξαφνικά από μία χώρα αποστολής σε μία χώρα υποδοχής μεταναστών, σε σημείο μάλιστα που οι καταγεγραμμένοι αλλοδαποί στην Ελλάδα να υπολογίζονται στο 7,27% του συνολικού πληθυσμού το 2001 και στο 8,43% το 2011 σύμφωνα με την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, ενώ αν υπολογισθούν και αυτοί που ζούσαν αντικανονικά στην Ελλάδα μπορεί να φτάσει στο 10-12%. Η συγκεκριμένη κατάσταση θεωρείται απόρροια πολλών παραγόντων, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζουν η γεωγραφική θέση της χώρας, η ευκολία προσπέλασης των συνόρων της (ειδικά των χερσαίων), η ένταξή της στην Ευρωπαϊκή Ένωση με την συνακόλουθη αναβάθμιση του ρόλου της, οι στενές σχέσεις (οικογενειακοί δεσμοί) και οι ομοιότητες (πολιτισμικές, θρησκευτικές, φυσικές, κλπ) των μεταναστών με τους Έλληνες (πχ Αλβανοί, Ρουμάνοι, Βούλγαροι), οι γεωπολιτικές αλλαγές που συντελέστηκαν στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων και της Ανατολικής Ευρώπης την δεκαετία του '80 με την πτώση των λεγόμενων «σοσιαλιστικών καθεστώτων» σε χώρες της περιοχής, η ιδιαίτερη θέση που κατέχουν στην ελληνική οικονομία τομείς, όπως η γεωργία και ο τουρισμός, όπου κατά βάση απασχολούνται μετανάστες, καθώς και η άνθηση της παραοικονομίας, όπου

κατευθύνεται συχνά ένας μεγάλος αριθμός αντικανονικών μεταναστών (Παπαθεοδώρου, 2015).

Μετά την ραγδαία είσοδο ενός μεγάλου αριθμού μεταναστών στις αρχές της δεκαετίας του 1990, η Ελλάδα φαίνεται να εμφανίζει μία σταθεροποίηση όσον αφορά την αναλογία αλλοδαπού και ημεδαπού πληθυσμού και ταυτόχρονα -συγκριτικά και με άλλες χώρες του ευρωπαϊκού χώρου- το συνολικό μέγεθος του μεταναστευτικού πληθυσμού δεν αποτελεί εξαίρεση και είναι διαχειρίσιμο, ιδιαίτερα μέχρι το 2015, όπου παρατηρείται η κορύφωση μίας νέας «μεταναστευτικής-προσφυγικής κρίσης» για την Ελλάδα και για ολόκληρη την Ευρώπη (Καψάλης, 2017). Το συγκεκριμένο φαινόμενο έχει τις ρίζες του στον πόλεμο στην Συρία και την «Αραβική Άνοιξη» που ξεκίνησαν λίγα χρόνια νωρίτερα, αλλά παρουσίασε έξαρση λόγω των συνεχιζόμενων πολεμικών συγκρούσεων στις χώρες καταγωγής των μετακινούμενων πληθυσμών και στις χώρες πρώτης εισόδου (όπως η Τουρκία), οι οποίες δεν μπόρεσαν να εξασφαλίσουν κοινωνική στήριξη και ένταξη των προσφυγικών και μεταναστευτικών πληθυσμών σε αυτές (Ο.Κ.Ε., 2016).

Όσον αφορά στην μεταναστευτική πολιτική που ακολούθησε η Ελλάδα στη διάρκεια των τριών τελευταίων δεκαετιών, θα μπορούσε να ειπωθεί ως μία πορεία από την άρνηση ή αδυναμία αναγνώρισης της πραγματικότητας με την καταβολή της ελάχιστης δυνατής και σχεδόν πάντοτε καθυστερημένης προσπάθειας στην αναγκαστική προσαρμογή στα ευρωπαϊκά πρότυπα. Αρχικά, λοιπόν, η ελληνική πολιτεία αντιμετώπισε το μεταναστευτικό φαινόμενο ως κάτι πρόσκαιρο, αδυνατώντας να κατανοήσει την πολυπλοκότητά του και να αναπτύξει μία κατάλληλη και μακροπρόθεσμη μεταναστευτική πολιτική (Παπαθεοδώρου, 2015). Την δεκαετία του '90, οι προσπάθειες εστίασαν στην καταπολέμηση της αντικανονικής μετανάστευσης και την εξασφάλιση της δημόσιας ασφάλειας με την λήψη μέτρων -κυρίως αστυνομικής φύσεως- ενάντια στη μαζική και αρρυθμιστή είσοδο μεταναστών (Ν.1975/1991). Απόρροια αυτού ήταν η καλλιέργεια μίας αρνητικής εικόνας για τους μετανάστες, νόμιμων και μη, η παρουσία των οποίων θεωρήθηκε επιβλαβής για την ελληνική κοινωνία και οικονομία, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένα κλίμα ανασφάλειας και αβεβαιότητας και να αναπτυχθούν ευνοϊκές συνθήκες για την ενίσχυση του κοινωνικού αποκλεισμού των μεταναστών. Δεν είναι τυχαίο ότι η πρώτη προσπάθεια μαζικής καταγραφής και νομιμοποίησης των αντικανονικών μεταναστών έγινε το 1997 (ΠΔ 358/1997), αρκετά χρόνια μετά την

είσοδό τους στην χώρα, ενώ ταυτόχρονα εισάγεται το κριτήριο της εργασίας ως βασικού στην εξασφάλιση της νομιμότητας της διαμονής των μεταναστών, που διατηρείται για αρκετά ακόμη έτη.

Το 1997 με την Συνθήκη του Άμστερνταμ -ως συνέχεια προηγούμενων προσπαθειών (ανακοίνωση της Επιτροπής το 1991, Συνθήκη του Μάαστριχ το 1992)- επιχειρείται ουσιαστικά η *κοινοτικοποίηση* της μεταναστευτικής πολιτικής, που συνακόλουθα επηρεάζει και την Ελλάδα ως κράτος-μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Έτσι, με το Ν.2910/2010 υιοθετούνται ορισμένα μέτρα με σαφή κατεύθυνση της προάσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ακολουθώντας τις σύγχρονες ευρωπαϊκές τάσεις, χωρίς ωστόσο να εγκαταλείπεται η λογική αποτροπής και καταστολής της παράτυπης μετανάστευσης και ελέγχου και επιλογής της νόμιμης. Το 2014 με την υιοθέτηση του *Μεταναστευτικού Κώδικα* (Ν. 4251/2014) επιχειρείται μία ουσιαστική ανανέωση της ελληνικής μεταναστευτικής πολιτικής, που με την ενσωμάτωση του ευρωπαϊκού νομοθετικού κεκτημένου στοχεύει στο να καταστεί ένα πιο ευέλικτο, μακροπρόθεσμο και ολοκληρωμένο πλαίσιο όχι μόνο για την εξασφάλιση της νομιμότητας των μεταναστών αλλά για τον σεβασμό των δικαιωμάτων τους και την κοινωνική τους ένταξη (Παπαθεοδώρου, 2015).

Στόχος της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποτελεί η κοινή μεταναστευτική πολιτική, βάσει του άρθρου 63Α της Συνθήκης της Λισαβόνας. Με άλλα λόγια, έχει αναγνωριστεί εδώ και αρκετά χρόνια και κάτω από την επίδραση της μαζικής εισόδου μεταναστών στα κράτη-μέλη της, η ανάγκη συνολικής προσέγγισης της μετανάστευσης μέσω της διαμόρφωσης ενός κοινοτικού πλαισίου πολιτικών και μέτρων, με στόχο την ρύθμιση και αποτελεσματική διαχείριση των μεταναστευτικών ροών, τη δίκαιη μεταχείριση των υπηκόων τρίτων χωρών που διαμένουν νόμιμα στα κράτη-μέλη καθώς και την πρόληψη και καταπολέμηση της παράνομης μετανάστευσης και της εμπορίας ανθρώπων. Στο πλαίσιο αυτό το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο δρουν υποστηρικτικά και ενθαρρυντικά προς τα κράτη-μέλη στοχεύοντας τη διευκόλυνση της ένταξης των υπηκόων τρίτων χωρών οι οποίοι διαμένουν νόμιμα στο έδαφός τους. Με βάση την πολιτική ένταξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η ένταξη νοείται ως *«μία δυναμική, αμφίδρομη διαδικασία αμοιβαίας προσαρμογής από πλευράς όλων των μεταναστών και των κατοίκων των κρατών-μελών, που συνεπάγεται τον σεβασμό των βασικών αξιών της Ευρωπαϊκής Ένωσης»* (Υπουργείο Μετανάστευσης & Ασύλου, χ.χ.). Σημαντικά και αναγκαία

στοιχεία για την επίτευξη της ένταξης των μεταναστών θεωρούνται η απασχόληση, η παιδεία και η εκμάθηση της γλώσσας της κοινωνίας υποδοχής, η στέγαση και οι υπηρεσίες ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, η ελεύθερη άσκηση των διαφόρων πολιτισμικών και θρησκευτικών πρακτικών (υπό τον όρο να μη συγκρούονται με άλλα απαραβίαστα ευρωπαϊκά δικαιώματα ή με την εθνική νομοθεσία), η συμμετοχή των μεταναστών στη δημοκρατική διαδικασία και στη διαμόρφωση των πολιτικών και μέτρων ένταξης (ιδίως σε τοπικό επίπεδο), καθώς και η ανάπτυξη ενός διαπολιτισμικού περιβάλλοντος, όπου ενισχύεται η επαφή και η αλληλεπίδραση μεταναστών και πολιτών των κρατών-μελών.

Κεφάλαιο Τρίτο: Κοινωνικός αποκλεισμός

3.1 Ιστορική διαδρομή και εννοιολογική προσέγγισή του

Η έννοια του «κοινωνικού αποκλεισμού» αποτελεί έναν σχετικά πρόσφατα όρο, με πρώτη αναφορά σε αυτόν να γίνεται το 1974 στο βιβλίο του Rene Lenoir, ανώτατου στελέχους της γαλλικής κυβέρνησης, με τίτλο “Les exclus” (Οι αποκλεισμένοι), σε μία προσπάθειά του να περιγράψει εκείνες τις ομάδες πληθυσμού, όπως τα ΑμεΑ, οι ηλικιωμένοι και οι μονογονεϊκές οικογένειες, που βρίσκονταν στο περιθώριο της κοινωνίας και δεν διάθεται κοινωνική ασφάλιση (Φερόνας, 2008). Οι ρίζες του συγκεκριμένου όρου βέβαια εντοπίζονται πολύ νωρίτερα στην γαλλική θεωρητική παράδοση, με κυριότερες πηγές τα έργα του Rousseau και Durkheim, που κάνουν αναφορά στο κοινωνικό συμβόλαιο και στην κοινωνική συνοχή και αλληλεγγύη, ως θεμελιωδών στοιχείων των ανθρώπινων κοινωνιών (Φερόνας, 2019). Σε αυτό το πλαίσιο ο κοινωνικός αποκλεισμός σηματοδοτεί την απόσπαση από την ηθική τάξη, μία κεντρική αξία μίας δημοκρατικής κοινωνίας που στηρίζεται στην αμοιβαία αναγνώριση και αποδοχή δικαιωμάτων και υποχρεώσεων όλων των μελών της, γεγονός που εν τέλει οδηγεί στην διάρρηξη των κοινωνικών δεσμών και στην απειλή άρσης του κοινωνικού συμβολαίου, της άρρητης δηλαδή συμφωνίας μεταξύ πολιτών και κράτους, στην οποία οι μεν πρώτοι οφείλουν να εκπληρώνουν τις υποχρεώσεις τους προς την κοινωνία και το κράτος, το δε κράτος να εξασφαλίζει τις απαραίτητες συνθήκες κοινωνικής συνοχής και ευημερίας.

Κατά την αρχική του εμφάνιση, η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού σχεδόν ταυτίστηκε με την έννοια της «φτώχειας», που χρησιμοποιούταν μέχρι τότε ευρέως για να περιγράψει την οικονομική υστέρηση που βίωναν ορισμένα άτομα με αποτέλεσμα να μην μπορούν να συμμετέχουν σε ένα ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης. Σύντομα, ωστόσο, διαπιστώθηκε ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν είναι αποτέλεσμα μόνο της έλλειψης οικονομικών πόρων σε επίπεδο ατόμου και οικογένειας, αλλά οφείλεται και σε ελλείψεις του κράτους πρόνοιας και των κοινωνικών θεσμών, που αδυνατούν να προφυλάξουν τα άτομα από την περιθωριοποίησή τους και να εξασφαλίσουν τα θεμελιώδη κοινωνικά τους δικαιώματα και την πρόσβασή τους σε βασικά κοινωνικά αγαθά, όπως η εκπαίδευση, η υγεία και η στέγαση (Γαλακτοπούλου, 2020).

Με το πέρασμα των δεκαετιών, η χρήση του όρου «κοινωνικός αποκλεισμός» επεκτάθηκε σταδιακά και εκτός των γαλλικών συνόρων, με χρονική στιγμή-ορόσημο την ανακοίνωση της Επιτροπής της Ευρωπαϊκής Ένωσης το 1988 (European Commission, 1988), όπου αναφέρεται στον «κοινωνικό αποκλεισμό, περιθωριοποίηση και νέες μορφές φτώχειας». Από εκείνη την στιγμή ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός» χρησιμοποιήθηκε ευρέως από τα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και αντικατέστησε τον όρο «φτώχεια», με χαρακτηριστικά παραδείγματα την απουσία του τελευταίου όρου από τον τίτλο του τρίτου κοινοτικού προγράμματος για την καταπολέμηση της φτώχειας για την περίοδο 1989-1994, που αναφέρεται ως «μεσοπρόθεμο πρόγραμμα κοινοτικής δράσης για την οικονομική και κοινωνική ενσωμάτωση των λιγότερο ευνοημένων κοινωνικών ομάδων» και την ίδρυση του Ευρωπαϊκού Παρατηρητηρίου για την Καταπολέμηση του Κοινωνικού Αποκλεισμού το 1990 (Φερόνας, 2008). Από εκεί και πέρα, ο κοινωνικός αποκλεισμός εντάχθηκε στην κοινοτική ατζέντα και σταδιακά μετατράπηκε σε βασικό αντικείμενο της κοινωνικής πολιτικής της ΕΕ. Στην προσπάθεια ερμηνείας αυτής της εξελικτικής πορείας στην χρήση διαφορετικών όρων, εν μέρει εντοπίζεται η αναζήτηση καταλληλότερου όρου για την ολοκληρωμένη περιγραφή των νέων μορφών αποστέρησης και κοινωνικών προβλημάτων. Από την άλλη πλευρά, τα κίνητρα φαίνεται να είναι πολιτικά, καθώς ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός» ως πιο ουδέτερος είναι ευρύτερα αποδεκτός από κοινή γνώμη και πολιτικά κόμματα, ενώ ταυτόχρονα η σημασιολογική ευελιξία του χωρίς τη δυνατότητα εύκολης ποσοτικοποίησης του, αποτελεί επιχείρημα για μία αέναη συζήτηση χωρίς την λήψη κατάλληλων μέτρων για την αντιμετώπισή του (Φερόνας, 2019).

Οι προσπάθειες εννοιολογικής προσέγγισης του κοινωνικού αποκλεισμού δεν έχουν καταλήξει σε έναν καθολικά αποδεκτό ορισμό. Ωστόσο, εντοπίζονται σε αυτές ορισμένα κοινά σημεία: πρώτον, το στοιχείο μειονεξίας που διακρίνει άτομα, ομάδες, ακόμη και γεωγραφικές περιοχές από την υπόλοιπη κοινωνία και τα κυρίαρχα πρότυπα ζωής· δεύτερον, η διαδικασία μέσω της οποίας τα άτομα παρεμποδίζονται από την άσκηση θεμελιωδών δικαιωμάτων τους και την απόλαυση των βασικών αγαθών και υπηρεσιών για την εξασφάλιση ενός αξιοπρεπούς τρόπου διαβίωσης· τρίτον, η πολυεπίπεδη και δυναμική του φύση, που συνδέεται και με την πολλαπλότητα των παραγόντων που τον δημιουργούν· τέταρτον, οι πολιτικές αντιμετώπισης του (Φερόνας, 2008).

Καταρχήν, λοιπόν, είναι δεδομένος πλέον ο πολυδιάστατος χαρακτήρας του κοινωνικού αποκλεισμού. Αυτό το στοιχείο απορρέει από το γεγονός ότι αναφέρεται σε κοινωνικά φαινόμενα διαφορετικής φύσης (Διονέλλη, 2017), αλλά ταυτόχρονα μπορεί να αναλυθεί σε πολλαπλά επίπεδα: *οικονομικό* ως παρεμπόδιση συμμετοχής στον κοινωνικό πλούτο, *νομικό* ως αποστέρηση της νομικής προστασίας και αδυναμία ενεργοποίησης δικαιωμάτων και το *κοινωνικό* ως στιγματισμό και περιθωριοποίηση (Τσαούσης, 2004).

Επίσης, μπορεί να θεωρηθεί ως μια έννοια *σχεσιακή*, καθώς εστιάζει στις κοινωνικές σχέσεις υπό την οπτική της διάρρηξής τους ή της ανισότητας εξουσίας που τις διακρίνει, αλλά και *σχετική*, που σημαίνει ότι σχετίζεται με το εκάστοτε κοινωνικό πλαίσιο όπου εξελίσσεται (Φερόνας, 2019). Σε αυτό το πλαίσιο διακρίνεται έντονα και το στοιχείο της *χωρικής-γεωγραφικής απομόνωσης*, που είναι επίσης βασικό ως γενεσιουργός συνθήκη και παράγοντας συντήρησης του κοινωνικού αποκλεισμού (Γώγου, 2012). Έτσι, στη συσσώρευση κοινωνικών μειονεκτημάτων σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν μεταξύ άλλων η ανεπάρκεια και η ακαταλληλότητα κοινωνικών υποδομών και υπηρεσιών που προσφέρονται στο πλαίσιο της τοπικής κοινωνίας είτε σε θεσμικό επίπεδο είτε σε άτυπη μορφή (πχ. σχολεία, κοινωνικές δομές, εθελοντικές οργανώσεις), όπως και η εφαρμογή ορισμένων μηχανισμών χωρικού αποκλεισμού, με πιο διαδεδομένες τις διαδικασίες της γκετοποίησης, του εκτοπισμού και του διαχωρισμού (Φερόνας, 2019).

Η δυναμικότητα αποτελεί ένα ακόμη βασικό χαρακτηριστικό του κοινωνικού αποκλεισμού, όπως προαναφέρθηκε, με την έννοια ότι δεν εκλαμβάνεται ως ένα απόλυτο και αναπάντεχο γεγονός αλλά ως μία διαδικασία σταδιακής απομάκρυνσης από το κοινωνικό σύστημα (Κιρκιγιάννη, 2016). Το ενδιαφέρον βρίσκεται στον εντοπισμό της εν λόγω διαδικασίας καθώς και των μηχανισμών που δημιουργούν ή συντηρούν τον κοινωνικό αποκλεισμό. Κατά τον Mazel (1996, όπως αναφ. στην Κιρκιγιάννη, 2016), τα στάδια της διαδικασίας του αποκλεισμού είναι τα εξής:

1) Ο *βαθμός του κινδύνου*, όπου βρίσκονται ομάδες πληθυσμού που βιώνουν κοινωνικές μειονεξίες (δύσκολη οικογενειακή ζωή, σχολική αποτυχία, αναλφαβητισμός, κακές συνθήκες στέγασης κ.ά) που τις καθιστούν ευάλωτες, κυρίως όταν λειτουργήσουν συνδυαστικά.

2) Ο *βαθμός της απειλής*, όπου μία μεγάλη ποικιλία καταστάσεων (πχ διαζύγιο, ανεργία, μετανάστευση) απειλεί το άτομο που τα βιώνει με αποσταθεροποίηση, φέρνοντάς το πλησιέστερα στον κοινωνικό αποκλεισμό.

3) Ο *βαθμός της αποσταθεροποίησης*, όπου αναλόγως του τρόπου που το άτομο αντιμετωπίζει την απειλή και αντιδρά καθορίζεται ο βαθμός και η ένταση της αποσταθεροποίησης του και το κατά πόσο θα οδηγήσει τελικά στον κοινωνικό αποκλεισμό. Σε αυτό καθοριστικής σημασίας έχουν οι δεσμοί του ατόμου με την οικογένειά του, την κοινότητα του και την ευρύτερη κοινωνία.

4) Ο *βαθμός της έκπτωσης*, όπου παρατηρείται πλέον η ρήξη κοινωνικών δεσμών με ταυτόχρονη αδυναμία επαναδημιουργίας τους, καθώς έχουν συσσωρευτεί πλέον πολλοί αρνητικοί παράγοντες και για μεγάλο χρονικό διάστημα (πχ μακροχρόνια ανεργία και εξάρτηση από επιδόματα). Όταν αυτή η έκπτωση παγιωθεί, μπορεί να οδηγήσει πλέον στον πραγματικό αποκλεισμό.

5) Ο *βαθμός του πραγματικού αποκλεισμού*, που συνίσταται στην πλήρη ρήξη κοινωνικών δεσμών, ενώ τα άτομα δεν ενδιαφέρονται καθόλου για την κοινωνία που τα περιβάλλει και δεν επιδιώκουν πλέον την επανένταξή τους σε αυτή. Η απελπισία, ο φόβος, η αδιαφορία και η παραίτηση είναι χαρακτηριστικά των κοινωνικά αποκλεισμένων.

Τέλος, κεντρικό στοιχείο στην μελέτη του κοινωνικού αποκλεισμού είναι η αναζήτηση του φορέα ή των φορέων που παράγουν και διατηρούν τον αποκλεισμό έξω από το άτομο ή την ομάδα που αποκλείεται. Αυτοί οι φορείς μπορεί να είναι ισχυρές κοινωνικές ομάδες ή άτομα, διεθνείς οργανισμοί, κράτη, αλλά και φαινόμενα όπως η παγκοσμιοποίηση και η μετανάστευση. Σε αυτήν την περίπτωση αναγνωρίζεται ο ρόλος που διαδραματίζουν κοινωνικές δυνάμεις με θεσμικό ή όχι χαρακτήρα, με αποτέλεσμα να προβάλλεται ως εξίσου σημαντική με τον εντοπισμό τους η χάραξη πολιτικών πρόληψης και καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού.

3.2 Ομάδες υψηλού κινδύνου

Στα πλαίσια της μελέτης του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού, το ενδιαφέρον συχνά στρέφεται στις ομάδες πληθυσμού που απειλούνται ή κινδυνεύουν από το βίωμα του κοινωνικού αποκλεισμού. Έτσι, χρησιμοποιούνται όροι όπως «ομάδες υψηλού κινδύνου», «κοινωνικά ευπαθείς ομάδες» και «ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες», με τους οποίους προσδιορίζονται εκείνες οι ομάδες ατόμων που παρουσιάζουν αδύναμη σχέση με μία τουλάχιστον από τις τρεις διαστάσεις της ένταξης στη ζωή του κοινωνικού συνόλου: το κράτος, οι οικονομικές αγορές και ειδικότερα η αγορά εργασίας και η κοινωνία των πολιτών (οικογενειακά και προσωπικά δίκτυα, κοινότητες και εθελοντικοί οργανισμοί, μη κυβερνητικές οργανώσεις) (Κιρκιγιάννη, 2016). Αντίστοιχα, οι ομάδες που βιώνουν βαριάς μορφής φτώχεια ή αποκλεισμό θεωρούνται ότι έχουν αδύναμη έως ανύπαρκτη σχέση με δύο ή τρεις από τις παραπάνω διαστάσεις.

Έτσι, στις ομάδες υψηλού κινδύνου για κοινωνικό αποκλεισμό εντοπίζονται άτομα που βρίσκονται σε κατάσταση παρανομίας ή αντικανονικότητας, η οποία αντιμετωπίζεται από το κράτος ως αποτέλεσμα δικής τους υπαιτιότητας (πχ χρήστες ουσιών, άγαμες μητέρες), διαθέτουν λιγότερα επαγγελματικά προσόντα ή βιώνουν κάποιας μορφής κοινωνική διάκριση (πχ μετανάστες) ή έχουν κάποιο άλλο κώλυμα που εμποδίζει τη συμμετοχή και ένταξή τους στην αγορά εργασίας (π.χ. αναπηρία) και εκείνα που βιώνουν απομόνωση συναισθηματική ή χωρική (πχ ηλικιωμένοι, κάτοικοι απομακρυσμένων περιοχών) ή βρίσκονται στη φροντίδα του κράτους, γεγονός που εμποδίζει την ανάπτυξη κοινωνικών δικτύων (Κιρκιγιάννη, 2016). Όπως είναι αναμενόμενο, σε κάθε χώρα -αναλόγως της έμφασης που δίνεται στην ανάπτυξη και ισχυροποίηση του κράτους πρόνοιας ή της αγοράς εργασίας ή των κοινωνικών δικτύων αλληλεγγύης- ποικίλλουν τα μεγέθη και οι κατηγορίες των προαναφερομένων ομάδων.

Τα χαρακτηριστικά που συνιστούν κοινωνικές μειονεξίες και μπορεί να οδηγήσουν σε αποκλεισμό δεν είναι χαρακτηριστικά των αποκλεισμένων ως αποκλεισμένων, αλλά χαρακτηριστικά εκείνων που κινδυνεύουν να εισέλθουν σε διαδικασία αποκλεισμού (Κιρκιγιάννη, 2016). Στην κατηγορία αυτών των κοινωνικών μειονεξιών ανήκουν μεταξύ άλλων η φτώχεια, η μεγάλη ηλικία, η ανεργία -ειδικά όταν αφορά στον αρχηγό της οικογένειας, το γυναικείο φύλο, η δύσκολη οικογενειακή ζωή, κυρίως στις μονογονεϊκές και πολύτεκνες οικογένειες, οι

κακές συνθήκες στέγασης, η σχολική αποτυχία, ο αναλφαβητισμός και γενικότερα το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, ιδίως του αρχηγού της οικογένειας και των γυναικών. Είναι σημαντικό να τονισθεί ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι αποτέλεσμα της ύπαρξης όχι ενός μόνο τέτοιου χαρακτηριστικού αλλά του συνδυασμού πολλών σε ένα άτομο ή μία ομάδα, ενώ ταυτόχρονα οι επιπτώσεις του δεν αφορούν μόνο στον ίδιο τον κοινωνικά αποκλεισμένο αλλά και μέλη της οικογένειάς του -ιδίως τα παιδιά- που αποτελούν δευτερογενή θύματα αποκλεισμού και συνήθως βιώνουν ακόμη πιο άσχημα τη όποια δύσκολη συνθήκη ζωής, γεγονός που επηρεάζει και το μέλλον τους.

3.2.1 Εκφάνσεις κοινωνικού αποκλεισμού στις μονογονεϊκές οικογένειες

Οι μονογονεϊκές οικογένειες χαρακτηρίζονται συχνά ως *«μία αόρατη και λανθάνουσα δεξαμενή δημιουργίας και αναπαραγωγής κοινωνικού αποκλεισμού»* (Κικίλιας κ.ά., 2008). Ένα από τα πρώτα στοιχεία που σηματοδότησαν την εμφάνιση της μονογονεϊκότητας ήταν το γεγονός ότι βρισκόταν έξω από την κοινωνικά αποδεκτή νόρμα της οικογένειας, το κυρίαρχο πρότυπο της πυρηνικής οικογένειας. Ταυτόχρονα, η πλειοψηφία των μόνων γονέων ήταν (και είναι) γυναίκες, με αποτέλεσμα να τοποθετείται η μητέρα -δηλαδή μία γυναίκα με ό,τι αυτό συνεπάγεται σε επίπεδο έμφυλων στερεοτύπων- στην θέση του αρχηγού της οικογένειας, ρόλος που πατροπαράδοτα κατείχε ο πατέρας. Αυτά τα δύο γεγονότα δηλώνουν την απομάκρυνση από παραδοσιακές οικογενειακές αξίες και συνετέλεσαν με αυτόν τον τρόπο σε μία πρώτη ρήξη των σχέσεων με τον κύριο κορμό της κοινωνίας.

Στον αποκλεισμό των μονογονεϊκών οικογενειών από την κοινωνία συνέβαλαν και άλλοι παράγοντες, με προεξέχοντα ίσως τον τομέα της εργασίας. Η ανεργία και η κακή ποιότητα εργασίας (χαμηλοί μισθοί, μερική ή άτυπη απασχόληση, κλπ) απειλούν τις γυναίκες επικεφαλής των μονογονεϊκών οικογενειών και τις θέτουν συχνά στο περιθώριο της κοινωνίας. Οι χαμηλοί μισθοί των μονογονέων σε συνδυασμό με την έλλειψη ή την μειωμένη οικονομική συνεισφορά του πατέρα (διατροφή) και την περιορισμένη ή ανεπαρκή οικονομική κρατική στήριξη των μονογονεϊκών οικογενειών (επιδόματα και παροχές) οδηγεί σε αρκετές περιπτώσεις στην φτωχοποίηση των συγκεκριμένων νοικοκυριών. Ταυτόχρονα τα παιδιά των μονογονεϊκών οικογενειών αντιμετωπίζουν μεγαλύτερο κίνδυνο φτώχειας και υλικής

αποστέρησης σε σύγκριση με τα παιδιά παντρεμένων ζευγαριών, με τον κίνδυνο να αυξάνεται περισσότερο στις περιπτώσεις που οι μονογονείς είναι γυναίκες, άγαμες, χαμηλού μορφωτικού επιπέδου και άνεργες ή μερικώς απασχολούμενες (Chzhen, & Bradshaw, 2012).

Ο οικονομικός αποκλεισμός των μονογονεϊκών οικογενειών δυσχεραίνει την πρόσβασή τους και σε άλλα δημόσια και κοινωνικά αγαθά. Πιο συγκεκριμένα, οι μόνοι γονείς αντιμετωπίζουν προβλήματα με την υγεία-ιατροφαρμακευτική κάλυψη, την φροντίδα και την φύλαξη των παιδιών, γεγονός που σχετίζεται και με την δυσκολία εναρμόνισης οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής. Η ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων δυσχεραίνει επίσης για τους μονογονείς εξαιτίας του χρόνου που χρειάζεται να αφιερώσουν για τη φροντίδα των παιδιών, αλλά και των περιορισμένων οικονομικών δυνατοτήτων τους, ενώ γενικότερα η ανεύρεση ελεύθερου χρόνου για την κάλυψη προσωπικών τους αναγκών είναι αρκετά δύσκολη, με αποτέλεσμα την ανάπτυξη ψυχολογικών δυσκολιών σε αυτούς. Ταυτόχρονα, παρατηρείται ανεπάρκεια ενημέρωσης ή πρόσβασης στις προσφερόμενες κοινωνικές παροχές (Μαράτου-Αλιπραντή, 2002α), με αποτέλεσμα να μην καλύπτονται οι αυξημένες κοινωνικές ανάγκες των μονογονεϊκών οικογενειών. Είναι γεγονός ότι σε χώρες όπως η Ελλάδα, όπου τα συστήματα κοινωνικής προστασίας είναι ανεπαρκή, η προσφυγή των μονογονεϊκών νοικοκυριών στις κοινωνικές υπηρεσίες εμφανίζεται σε αρκετές έρευνες να είναι μηδαμινή, γεγονός που καταδεικνύει την εξίσου *«μηδαμινή διείσδυση του κοινωνικού κράτους στην καθημερινή ζωή των νοικοκυριών»* (Κικίλιας κ.ά., 2008:49-50). Σε αυτές τις περιπτώσεις οι μονογονείς στρέφονται στο οικογενειακό, συγγενικό και φιλικό περιβάλλον τους για την κάλυψη των ποικίλων αναγκών τους.

Η στέγαση αποτελεί έναν ακόμη προβληματικό τομέα για τις μονογονεϊκές οικογένειες, ενώ ταυτόχρονα είναι παράδειγμα της καταφυγής στο άμεσο οικογενειακό πλαίσιο αλληλεγγύης ως αντιστάθμισμα της έλλειψης κράτους πρόνοιας. Αρκετά συχνά λοιπόν οι μονογονείς αναγκάζονται να επιστρέψουν στην πατρική τους εστία (παππούς-γιαγιά), γεγονός που είναι βοηθητικό σε κάποιο βαθμό (φύλαξη παιδιών, οικονομική στήριξη), αλλά δημιουργεί κάποιες άλλες δυσκολίες, με κυριότερη την τάση χειραγώγησης του μονογονέα ως συνέπεια της οικονομικής εξάρτησης του από τους γονείς του (Αντωνοπούλου, 2012).

Παράλληλα, παρατηρείται ο αποκλεισμός τόσο των παιδιών μονογονεϊκών οικογενειών όσο και των ίδιων των μονογονέων από το εκπαιδευτικό σύστημα: οι γονείς που σε αρκετές περιπτώσεις έχουν ένα χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, δεν έχουν ή έχουν ελάχιστα κίνητρα ή δυνατότητες να αποκτήσουν περισσότερη εκπαίδευση, ενώ τα παιδιά εμφανίζουν μειωμένο ενδιαφέρον για το σχολείο και αυξημένα ποσοστά σχολικής αποτυχίας και σχολικής διαρροής, ως αποτέλεσμα αλλαγών στην οργάνωση των μονογονεϊκών οικογενειών (μειωμένος διαθέσιμος χρόνος για τα παιδιά, έλλειψη αντρικού προτύπου, ένταση, χαμηλότερες προσδοκίες των εκπαιδευτικών για τα παιδιά αυτών των οικογενειών, κλπ) αλλά και της φτώχειας που συχνά χαρακτηρίζει αυτά τα νοικοκυριά (Κογκίδου, 1995). Τα παιδιά των μονογονεϊκών οικογενειών και περισσότερο αυτών που προκύπτουν μετά από διαζύγιο των γονέων εμφανίζουν περισσότερες δυσκολίες συμπεριφοράς και προβλήματα ομαλής προσαρμογής, καθώς και αυξημένες ψυχολογικές και συναισθηματικές δυσκολίες (Πλιόγκου, 2011), γεγονός που οδηγεί σε αρκετές περιπτώσεις στην δημιουργία κοινωνικών στερεοτύπων και προκαταλήψεων από πλευράς εκπαιδευτικών ή των άλλων γονέων και παιδιών απέναντι στα παιδιά μονογονεϊκών οικογενειών, οι οποίες αποκαλύπτουν για άλλη μία φορά την αδυναμία αποδοχής της διαφορετικότητας στο υπάρχον εκπαιδευτικό σύστημα (Κογκίδου & Πλιόγκου, 2006). Σύμμαχοι της καλής προσαρμογής των παιδιών στο σχολείο φαίνεται να αναδεικνύονται τόσο η καλή εσωτερική δομή και οργάνωση της οικογένειας όσο και η συνεργατική σχέση οικογένειας και κυρίως των μονογονέων με τους εκπαιδευτικούς (Φυκάρης και Αρχοντόγλου, 2006).

3.2.2 Εκφάνσεις κοινωνικού αποκλεισμού σε μετανάστες

Η μετανάστευση αποτελεί ένα διαχρονικό φαινόμενο παγκόσμιας κλίμακας, που ασκεί επίδραση σε κάθε κοινωνία διαμορφώνοντας νέους όρους ως προς την οικονομική και πολιτισμική οργάνωση. Η μετανάστευση ωστόσο μπορεί εύκολα να γίνει αντιληπτή ως *«απειλή για την εθνική ταυτότητα της χώρας υποδοχής και ως κίνδυνος για την κοινωνική της συνοχή, εφόσον αυτή έχει δομηθεί πάνω στο ιδεολόγημα της ομοιογένειας»* (Δανουκάρη, 2019, σ.14). Οι μετανάστες αποτελούν μία πληθυσμιακή ομάδα που εξαρχής διαφοροποιείται από τον γηγενή πληθυσμό σε αρκετά επίπεδα (εθνοτικό, φυλετικό, γλωσσικό, πολιτισμικό), γεγονός που αποτελεί

την αφορμή για την ανάπτυξη ξενοφοβικών εκδηλώσεων και την εμφάνιση φαινομένων ρατσισμού, περιθωριοποίησης και κοινωνικού αποκλεισμού. Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή μάλιστα, ο κίνδυνος φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού είναι μεγαλύτερος για τους μετανάστες και τα παιδιά τους σε σχέση με τους υπηκόους των χωρών υποδοχής με βάση στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (Σωτηρόπουλος, 2017). Η διαχείριση αυτής της πραγματικότητας αποτελεί μία πρόκληση για τις εκάστοτε χώρες υποδοχής που εξαρτάται από την κατεύθυνση των εφαρμοζόμενων πολιτικών τους. Σε ευρωπαϊκό βέβαια επίπεδο η ένταξη των μεταναστών στις κοινωνίες των κρατών-μελών αποτελεί ένα σταθερό στόχο της κοινοτικοποιημένης μεταναστευτικής πολιτικής, ειδικά των τελευταίων ετών, που ωστόσο έχει να υπερπηδήσει αρκετούς ακόμη φραγμούς προτού επιτευχθεί.

Η πρόσβαση στην αγορά εργασίας έχει ζωτική σημασία για την ένταξη των μεταναστών στην κοινωνία. Η κατοχή μίας θέσεως εργασίας, εκτός από το γεγονός ότι συνδέεται στην πλειονότητα των περιπτώσεων με την είσοδο στην χώρα υποδοχής και την άδεια νόμιμου διαμονής, δύναται να προσφέρει στον μετανάστη οικονομικά και κοινωνικά οφέλη. Ωστόσο, ο εργασιακός χώρος αποτελεί για τους μετανάστες ένα πεδίο διακριτικών συμπεριφορών και εκμετάλλευσης τους σε επίπεδο αντικειμένου εργασίας, μισθού, ασφάλισης, συνθηκών απασχόλησης. Οι μετανάστες ως επί το πλείστον απασχολούνται σε συγκεκριμένες εργασίες -κυρίως χειρωνακτικές και υποτιμημένες από τους ντόπιους- ανεξαρτήτως του πιθανού εκπαιδευτικού και επαγγελματικού τους υποβάθρου, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις οι αμοιβές τους ή η ιατροφαρμακευτική τους κάλυψη είναι ελλειμματική συγκριτικά με τον γηγενή πληθυσμό, δημιουργώντας προβλήματα στην πρόσβασή τους σε άλλα βασικά κοινωνικά αγαθά και υπηρεσίες (Παπαδάτου & Σαπρίκη, 2008).

Επίσης, ο τόπος διαμονής, η κατοικία και οι συνθήκες διαβίωσης αποτελούν στοιχεία που δυνητικά μπορούν να οδηγήσουν στον αποκλεισμό των μεταναστών, ενώ είναι άμεσα συνδεδεμένα με τις συνθήκες και το είδος της εργασίας τους. Καταστάσεις αστικού διαχωρισμού και εθνικής γκετοποίησης των μεταναστών, διακρίσεις που γίνονται στην αγορά ενοικίασης κατοικίας (πχ. άρνηση ενοικίασης ή χρέωση υψηλότερου μισθώματος), καθώς και οι συνθήκες διαβίωσης (συνωστισμός, μη τήρηση κανόνων υγιεινής, κλπ) αποτελούν στοιχεία που συμβάλλουν στον αποκλεισμό των μεταναστών (Παπαδάτου & Σαπρίκη, 2008).

Ο χώρος της εκπαίδευσης αποτελεί ένα ακόμη πεδίο έκφρασης του κοινωνικού αποκλεισμού που βιώνουν οι μετανάστες, με πιο εμφανές τροχοπέδη την έλλειψη γνώσης της γλώσσας της χώρας υποδοχής, που δυσκολεύει τα παιδιά μεταναστών εξίσου με τους γονείς τους. Είναι δεδομένο ότι η εκμάθηση της γλώσσας της χώρας προορισμού είναι εξαιρετικά σημαντικός παράγοντας για την επίτευξη της λειτουργικής αλληλεπίδρασης των μεταναστών με κρατικούς φορείς και υπηρεσίες (Σωτηρόπουλος, 2017). Επιπρόσθετα, η έλλειψη αυτής της γνώσης σε συνδυασμό με την ανεπαρκή σε κάποιες περιπτώσεις κατάρτιση των εκπαιδευτικών σε θέματα διαχείρισης της διαφορετικότητας δυσχεραίνουν την ένταξη των παιδιών στο εκπαιδευτικό σύστημα (Ταμπάκη, 2020), ενώ ακόμη και τα διαπολιτισμικά εκπαιδευτικά προγράμματα καθώς και τάξεις υποδοχής και φροντιστηριακά τμήματα που δημιουργήθηκαν με αντιστάθμισμα, σε ορισμένες περιπτώσεις οδήγησαν στην απομόνωση των μαθητών από το ευρύτερο κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο (Σταθόπουλος, 2005).

Ένας ακόμη προβληματικός τομέας αναφορικά με την πρόσβαση των μεταναστών αποτελούν οι υγειονομικές υπηρεσίες, παρότι η υγεία έχει αναγνωριστεί ως ανθρώπινο δικαίωμα, που συνεπάγεται την υποχρέωση προστασίας της (Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα, 1966, όπως αναφ. στο Ταμπάκη, 2020). Στην πραγματικότητα αρκετά εμπόδια δυσχεραίνουν την πρόσβαση των μεταναστών στο σύστημα υγείας. Η άτυπη μετανάστευση σε αρκετές περιπτώσεις απομακρύνει τους μετανάστες από την αναζήτηση ιατρικής βοήθειας στο δημόσιο σύστημα περίθαλψης. Ταυτόχρονα, η αδυναμία επικοινωνίας και πλήρους κατανόησης των δικαιωμάτων τους λόγω ελλιπούς γνώσης της γλώσσας, σε συνδυασμό σε κάποιες περιπτώσεις με εκδηλώσεις ρατσιστική συμπεριφορά αποθαρρύνουν ακόμη περισσότερο τους μετανάστες από την αναζήτηση συνδρομής από τις προσφερόμενες υγειονομικές υπηρεσίες, αλλά γενικότερα από κοινωνικές υπηρεσίες, συμβάλλοντας έτσι περαιτέρω στην περιθωριοποίησή τους.

Η συμμετοχή στην πολιτική ζωή της χώρας υποδοχής αποτελεί ένα ακόμη αγαθό από το οποίο αποκλείονται οι μετανάστες λόγω της έλλειψης ιθαγένειας. Η ιθαγένεια, που επιτρέπει στον κάτοχό της την άσκηση πλήρων πολιτικών δικαιωμάτων και συνεπακόλουθα ολοκληρώνει την ένταξη του στην κοινωνία, αδιαμφισβήτητα αποτέλεσε και εξακολουθεί να αποτελεί γενεσιουργό αιτία διακρίσεων εις βάρος των αλλοδαπών, συντελώντας σε μεγάλο βαθμό στην περιθωριοποίησή τους (Δανουκάρα,

2019). Τα εμπόδια που τίθενται στην απόκτηση της ιθαγένειας σχετίζονται κυρίως με την διαδικασία της πολιτογράφησης, που σε κάποιες περιπτώσεις είναι ο μόνος τρόπος για την απόκτηση της, και αφορούν στην καθιέρωση αυστηρών κανόνων (πχ κανόνας του δικαίου του αίματος) και χρονοβόρων, κοστοβόρων, επίπονων και αργών διαδικασιών, ακόμη και για τους μετανάστες δεύτερης και τρίτης γενιάς σε κάποιες χώρες.

Β΄ Μέρος. Έρευνα

Κεφάλαιο Τέταρτο: Μεθοδολογία

4.1 Ορισμός του προβλήματος και διατύπωση ερευνητικών ερωτήσεων

Σκοπός της παρούσας έρευνας ήταν η καταγραφή των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν οι μετανάστριες μητέρες επικεφαλής μονογονεϊκών οικογενειών. Επίσης, επιχειρήθηκε η διερεύνηση της επίδρασης των παραγόντων της μονογονεϊκότητας και της μετανάστευσης στον κοινωνικό αποκλεισμό των μονογονεϊκών οικογενειών.

Στην προκείμενη έρευνα τέθηκαν τα εξής ερευνητικά ερωτήματα:

- Ποιες οι παρούσες συνθήκες ζωής (στεγαστική κατάσταση, οικονομική και επαγγελματική ζωή, σχολική επίδοση και συμπεριφορά παιδιών) των μονογονεϊκών οικογενειών και αν και με ποιον τρόπο έχει διαφοροποιηθεί η ζωή τους με το πέρασμα στη μονογονεϊκότητα;
- Ποιες ήταν οι συνθήκες μετάβασης στη μονογονεϊκότητα και στη μετανάστευση και πώς βιώθηκαν από τους ίδιους τους μονογονείς;
- Ποιες είναι οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι μονογονείς σε προσωπικό επίπεδο και αν και με ποιον τρόπο η μεταναστευτική τους ιδιότητα επιβαρύνει τους ίδιους και τις οικογένειές τους;
- Μεταξύ των δυνατικών φορέων/ δικτύων υποστήριξης (οικογενειακό, φιλικό και ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, κοινωνικοί φορείς/ υπηρεσίες), ποιοι ουσιαστικά στηρίζουν τις μονογονεϊκές οικογένειες, με ποιον τρόπο και σε ποιο βαθμό; Ποιος είναι ο ρόλος του πατέρα σε αυτό τον τομέα;
- Αν και με ποιον τρόπο βιώνουν κοινωνικό αποκλεισμό οι μονογονεϊκές οικογένειες και αν υπάρχει συσχέτιση με την μεταναστευτική ιδιότητα των μονογονεϊκών;

4.2 Συλλογή ερευνητικών δεδομένων

Ο μεθοδολογικός σχεδιασμός μίας έρευνας διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο για την επίτευξη των επιδιωκόμενων στόχων της. Στην παρούσα εργασία επιλέχθηκε να διερευνηθεί το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού μονογονεϊκών οικογενειών μεταναστριών μητέρων με την χρήση ποιοτικής μεθόδου, στην οποία έμφαση δίνεται στη μελέτη και καταγραφή της υποκειμενικής εμπειρίας των συμμετεχόντων μονογονέων μεταναστριών, καθώς και στην κατανόηση του υποκειμενικού νοήματος που αποδίδουν στα συγκεκριμένα ζητήματα.

Στην ποιοτική έρευνα τα υποκείμενα έχουν ενεργητικό ρόλο και βρίσκονται σε άμεση αλληλεπίδραση με τον ερευνητή, ο οποίος προσπαθεί να αντιληφθεί τα άμεσα και έμμεσα, λεκτικά και μη, μηνύματα στην επικοινωνία του με το κάθε υποκείμενο, με απώτερο σκοπό να καταγράψει την πραγματικότητά του έτσι όπως την έχει κατασκευάσει υπό την επιρροή διαφόρων ατομικών και κοινωνικών παραγόντων. Στην συγκεκριμένη περίπτωση, το ερευνητικό ενδιαφέρον δεν εστιάζει στην αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος και στην αντικειμενικότητα και τυποποίηση (standardization) των δεδομένων, όπως στην ποσοτική έρευνα, αλλά στην βαθύτερη κατανόηση του βιώματος ενός σχετικά μικρού αριθμού υποκειμένων και στη ανάδειξη του πλούτου και της ιδιαιτερότητας των επιμέρους προοπτικών τους (Ισάρη & Πούρκος, 2015).

Η ποιοτική έρευνα απαιτεί τη χρήση μεθόδων συλλογής δεδομένων που χαρακτηρίζονται από ευελιξία και έλλειψη αυστηρής και προκαθορισμένης δόμησης, με στόχο την ελεύθερη έκφραση των προσωπικών αντιλήψεων και εμπειριών των υποκειμένων. Μεταξύ αυτών των μεθόδων πιο διαδεδομένη θεωρείται η *συνέντευξη*, η οποία επιτρέπει την άμεση επικοινωνία του ερευνητή με τον κάθε συμμετέχοντα και την ευελιξία κατά τη διεξαγωγή της, ενώ ταυτόχρονα είναι μία οικεία και οικονομική μέθοδος. Πρόκειται για μία προφορική συζήτηση μεταξύ δύο προσώπων που διακρίνεται από άλλες για το γεγονός ότι διαθέτει μία κατευθυντήρια γραμμή και τα πρόσωπα είναι κατά κύριο λόγο ξένα μεταξύ τους. Επίσης, η συνέντευξη προσφέρει τη δυνατότητα εμβάθυνσης σε σημεία που είναι δύσκολο ή ανέφικτο να προσεγγισθούν από άλλα εργαλεία, με αποτέλεσμα την ελεύθερη και εις βάθος διερεύνηση στάσεων, σκέψεων, εμπειριών, συναισθημάτων, αξιών, προκαταλήψεων και αναπαραστάσεων των συμμετεχόντων (Ιωσηφίδης & Σπυριδάκης, 2006).

Στη συγκεκριμένη έρευνα ως ερευνητικό εργαλείο χρησιμοποιήθηκε η *ημιδομημένη συνέντευξη*, της οποίας η δομή δίνει τη δυνατότητα στον ερευνητή να διατηρήσει τους κεντρικούς άξονες που αποτελούν το κύριο αντικείμενο της έρευνας του και ταυτόχρονα επιτρέπει στον συνεντευξιαζόμενο να αναπτύξει τις σκέψεις του σε βάθος και να μιλήσει ανοιχτά για πτυχές του υπό μελέτη θέματος που είναι σημαντικές για τον ίδιο, αναδεικνύοντας νέα στοιχεία που πιθανόν δεν είχαν εντοπιστεί αρχικά από τον ερευνητή. Έτσι, ο ερευνητής, παρότι έχει διαμορφώσει έναν συγκεκριμένο οδηγό ανοιχτών ερωτήσεων, μπορεί να εμβαθύνει σε κάποια θέματα περισσότερο ή ακόμη και να προσθαφαιρέσει ή να αλλάξει τη σειρά ή το περιεχόμενο ορισμένων ερωτήσεων ή θεμάτων, προσαρμοζόμενος στον κάθε συνεντευξιαζόμενο και σε αυτά που εκείνος έχει να πει (Ισάρη & Πούρκος, 2015).

Το βίωμα της μονογονεϊκότητας, της μετανάστευσης και του κοινωνικού αποκλεισμού, που συνθέτουν κομμάτια των βιογραφιών των μεταναστριών μονογονέων, αποτελούν περιπτώσεις που χρειάζονται χώρο για να ξεδιπλωθούν, ώστε να αναδειχθεί η προσωπική ματιά του κάθε υποκειμένου. Για αυτόν τον λόγο η επιλογή της ημιδομημένης συνέντευξης θεωρήθηκε ιδανική, καθώς θα επέτρεπε την ανάδειξη των ιδιαίτερων στοιχείων κάθε επιμέρους ιστορίας και των σημαντικών ζητημάτων για κάθε υποκείμενο, συνθέτοντας έτσι έναν συνολικότερο πορτραίτο για τα θέματα υπό διερεύνηση.

4.3 Επιλογή του δείγματος

Η δειγματοληψία, ως μέθοδος επιλογής ενός συγκεκριμένου αριθμού υποκειμένων (δείγματος) από έναν πληθυσμό, διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο για την ποιότητα των δεδομένων και τα αποτελέσματα της έρευνας (Ισάρη & Πούρκος, 2015). Το δείγμα προέρχεται από τον πληθυσμό που αποτελεί στόχο της έρευνας και η επιλογή του πραγματοποιείται ως απόρροια της πρακτικής αδυναμίας να μελετηθούν όλα τα άτομα του πληθυσμού. Οι στρατηγικές για την επιλογή του δείγματος ποικίλλουν και σχετίζονται άμεσα με το είδος της έρευνας (ποιοτική ή ποσοτική).

Ειδικότερα, σε μία ποιοτική έρευνα, όπως η παρούσα, η δειγματοληψία αποσκοπεί στον εντοπισμό ενός δείγματος που θα είναι κατάλληλο, με την έννοια της

κατοχής των απαιτούμενων ερευνητικά στοιχείων, και επαρκές για να παράσχει ποιοτικές πληροφορίες για το ερευνητικό θέμα, με σκοπό την επίτευξη της έννοιας του κορεσμού (Patton, 1990). Στόχος δεν είναι η γενίκευση στον πληθυσμό ως αποτέλεσμα της αντιπροσωπευτικότητας του δείγματος, όπως συμβαίνει σε μία ποσοτική έρευνα, αλλά η εύρεση πλούσιων σε πληροφορία περιπτώσεων που θα αναδείξουν σημαντικές πλευρές του υπό μελέτη θέματος. Με άλλα λόγια, το δείγμα σε μία ποιοτική έρευνα δεν χρειάζεται να είναι ποσοτικά μεγάλο αλλά ποιοτικά σωστό.

Η στρατηγική της *σκοπίμης δειγματοληψίας* (purposive sampling) αποτελεί μία από τις διαθέσιμες επιλογές για μία ποιοτική έρευνα, καθώς δίνει τη δυνατότητα στον ερευνητή να έχει ενεργητικό ρόλο στην επιλογή του δείγματος της έρευνάς του, στοχεύοντας στην καλύτερη εξυπηρέτηση των ερευνητικών του σκοπών και ερωτημάτων. Το δείγμα δεν επιλέγεται τυχαία, αλλά σκόπιμα, χωρίς πιθανότητα (*non probability sampling*) και με βάση κριτήρια που αφορούν σε χαρακτηριστικά, εμπειρίες, γνώση των υποκειμένων περί των υπό μελέτη ζητημάτων αλλά και στη διάθεσή τους να συμμετέχουν ουσιαστικά στην διαδικασία της συνέντευξης επικοινωνώντας τη προσωπική τους ιστορία.

Η επιλογή των υποκειμένων στην παρούσα έρευνα πραγματοποιήθηκε μέσω διαθέσιμων αρχείων κοινωνικής υπηρεσίας στον Νομό Αργολίδας και συγκεκριμένα του Κέντρου Κοινότητας Δήμου Ναυπλιέων με περιοχή ευθύνης τη Περιφερειακή Ενότητα Αργολίδας, στα οποία υπήρχε πρόσβαση από την ερευνήτρια λόγω της εργασιακής της απασχόλησης ως ψυχολόγου σε αυτήν την υπηρεσία. Ως κριτήρια επιλογής τέθηκαν το φύλο, η οικογενειακή κατάσταση και το νομικό καθεστώς διαμονής. Πιο συγκεκριμένα, αναζητήθηκαν μετανάστριες, άγαμες, σε διάσταση, διαζευγμένες και χήρες, επικεφαλής μονογονεϊκών οικογενειών, με ένα τουλάχιστον ανύπαντρο παιδί, εξαρτώμενο από τις ίδιες και διαβιούν μαζί τους. Η δυνατότητα επαρκούς κατανόησης και χρήσης της ελληνικής γλώσσας ως θεμελιώδους στοιχείου για την εξασφάλιση της επικοινωνίας αποτέλεσε μία ακόμη βασική συνισταμένη για την επιλογή του δείγματος. Στη συνέχεια υπήρξε επικοινωνία με υποκείμενα που πληρούσαν τα προαναφερόμενα κριτήρια και ακολουθήθηκε η διαδικασία που παρουσιάζεται παρακάτω.

Το αρχικό δείγμα της έρευνας αποτελούνταν από δεκαπέντε γυναίκες που πληρούσαν τα οριζόμενα κριτήρια και με τις οποίες είχε γίνει η αρχική επικοινωνία και είχε οριστεί συνάντηση. Ωστόσο, τρεις από αυτές δεν μπόρεσαν τελικά να συμμετέχουν στην ερευνα ως αποτέλεσμα επανειλημμένων αναβολών τους λόγω υποχρεώσεων και περιορισμένου χρόνου, ενώ άλλες τρεις δεν παραβρέθηκαν στην προγραμματισμένη συνάντηση χωρίς αντίστοιχη ενημέρωση ή μετέπειτα επικοινωνία μας. Ως εκ τούτου, το τελικό δείγμα της έρευνας περιορίστηκε σε εννέα γυναίκες.

4.4 Διαδικασία συλλογής των δεδομένων

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν τον Δεκέμβριο 2021. Μετά από τηλεφωνική επικοινωνία με τις συμμετέχουσες, καθορίστηκε ο τόπος και ο χρόνος της συνάντησης μας για την υλοποίηση της συνέντευξης. Όλες οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν δια ζώσης στα γραφεία του Κέντρου Κοινότητας Δήμου Ναυπλιέων σε ώρες εκτός εργασιακού ωραρίου. Η επιλογή του χώρου έγινε από κοινού με τις συμμετέχουσες με κριτήριο την ευκολία πρόσβασης στον χώρο και την ύπαρξη των κατάλληλων συνθηκών για την υλοποίηση της συνέντευξης (ήσυχος χώρος χωρίς άλλα ερεθίσματα). Εξάιρεση αποτέλεσε μία συνέντευξη που διεξήχθη στην οικία της συνεντευξιαζόμενης λόγω αδυναμίας της να μεταβεί στο γραφείο της υπηρεσίας. Η διάρκεια τους ήταν περίπου 45-90' η καθεμία, ενώ εξελίχθηκαν χωρίς κάποιο ιδιαίτερο πρόβλημα.

Οι συνεντεύξεις ηχογραφήθηκαν με σκοπό την πιστή καταγραφή του συνόλου της συζήτησης. Ταυτόχρονα, κρατήθηκαν χειρόγραφες σημειώσεις αναφορικά με σημαντικές, κυρίως μη λεκτικές, πληροφορίες. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε η απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων και η καταγραφή τους σε ηλεκτρονικό υπολογιστή. Αφού επετεύχθη η απαιτούμενη εξοικείωση με τα δεδομένα μέσω της κατ' επανάληψη ανάγνωσης και μελέτης τους, ακολούθησε η κωδικοποίησή τους και η αναζήτηση θεμάτων. Κατόπιν, επιστρέφοντας και πάλι στις καταγεγραμμένες συνεντεύξεις, επανεξετάσαμε τις αρχικές θεματικές κατηγορίες, αναθεωρήσαμε κάποιες και εν τέλει τις ορίσαμε και τις ονοματίσαμε.

Η θεματική ανάλυση των δεδομένων αποτελεί ένα πολύ σημαντικό και κρίσιμο στάδιο της έρευνας, καθώς από αυτό προκύπτουν τα συμπεράσματα της, όπου γίνεται

η προσπάθεια ερμηνείας των φαινομένων που διερευνώνται, η σύνδεσή τους με το προϋπάρχον θεωρητικό πλαίσιο και η παραγωγή νέας γνώσης.

4.5 Ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας

Αναπόσπαστο κομμάτι κάθε ερευνητικής διαδικασίας είναι ο σεβασμός ορισμένων βασικών δεοντολογικών κανόνων, όπως και η τήρηση ζητημάτων ηθικής. Στην περίπτωση της ποιοτικής έρευνας η ανάγκη αυτή πολλαπλασιάζεται, καθότι ο ερευνητής έρχεται σε άμεση επαφή με τον συμμετέχοντα στην έρευνα και διεισδύει σε ζητήματα της προσωπικής του ζωής προκειμένου να διερευνήσει ένα θέμα.

Στην παρούσα έρευνα τηρήθηκαν λοιπόν οι προβλεπόμενοι κανόνες ηθικής και δεοντολογίας. Στην διάρκεια της πρώτης επικοινωνίας αλλά και στην δια ζώσης επαφή μαζί τους, οι συμμετέχουσες ενημερώθηκαν για τον σκοπό της έρευνας, ζητήθηκε προφορικά η συγκατάθεσή τους για την ηχογράφηση της συνέντευξης και υπήρξε διαβεβαίωσή τους ότι δεν θα δημοσιευθούν τα προσωπικά τους στοιχεία ή οποιοδήποτε άλλο στοιχείο μπορεί να τους ταυτοποιήσει ως υποκείμενα της έρευνας. Η εχεμύθεια και η ανωνυμία τηρήθηκαν σε όλη την διάρκεια της μελέτης. Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να διευκρινιστεί ότι τα ονόματα που θα αναφερθούν στο επόμενο κεφάλαιο δεν ταυτίζονται με τα πραγματικά των συμμετεχουσών στην έρευνα, με σκοπό να μη καταστεί εφικτή η ταυτοποίησή τους.

Επίσης, στη διάρκεια των συνεντεύξεων δίνονταν οι απαιτούμενες διευκρινίσεις στις ερωτώμενες, με στόχο την πλήρη κατανόηση των ερωτήσεων, χωρίς ωστόσο να κατευθύνεται ο λόγος τους ή να κατατίθενται προσωπικές απόψεις της ερευνήτριας, που θα μπορούσαν να επηρεάσουν τις εκφερόμενες απόψεις τους. Τέλος, δόθηκε η δυνατότητα στις συμμετέχουσες να αρνηθούν να απαντήσουν σε κάποια ερώτηση ή να αποχωρήσουν από την ερευνητική διαδικασία οποιαδήποτε στιγμή το επιθυμούσαν.

4.6 Δυσκολίες και περιορισμοί της έρευνας

Κατά τη διεξαγωγή της έρευνας έγινε προσπάθεια να εξασφαλιστεί ένα δείγμα τουλάχιστον 12 ατόμων που θα αντιπροσωπεύαν επαρκώς όλες τις κατηγορίες

οικογενειακής κατάστασης (αγαμία, διαζύγιο, χηρεία, διάσταση). Οι επανειλημμένες ακυρώσεις των προκαθορισμένων συναντήσεων, ειδικά από μητέρες άγαμες και χήρες, εμπόδισε την πραγμάτωση του αρχικού στόχου, ενώ δεν κατέστη δυνατή η αντικατάστασή από νέα άτομα με τα ίδια χαρακτηριστικά. Ο μειωμένος αριθμός των συμμετεχουσών σε συνδυασμό με τον περιορισμό σε διαζευγμένες μητέρες (επτά από τις εννέα συμμετέχουσες) πιθανόν επηρέασε και τη γενικευσιμότητα των παραγόμενων αποτελεσμάτων στο σύνολο των μονογονεϊκών οικογενειών, αν και φάνηκε τουλάχιστον από την επεξεργασία των δεδομένων ότι η ερευνητική διαδικασία είχε φτάσει σε σημείο κορεσμού.

Επιπρόσθετα, είναι σημαντικό να σημειωθεί ένας ακόμη περιορισμός, που αφορά στην επάρκεια κατανόησης και εκφοράς της ελληνικής γλώσσας από μέρους ορισμένων συμμετεχουσών, ενδέχεται να επέδρασε στις απαντήσεις τους. Παρά το γεγονός ότι τα υποκείμενα του δείγματος της έρευνας επελέγησαν με γνώμονα την καλή χρήση και κατανόηση της ελληνικής γλώσσας, έγινε εμφανές στην διάρκεια των συνεντεύξεων η δυσκολία κατανόησης ορισμένων ερωτήσεων ή η δυσκολία ολοκληρωμένης σύνταξης ή εκφοράς ορισμένων απαντήσεων από κάποιες συμμετέχουσες. Παράλληλα, κάποιες απαντήσεις τους ήταν λιτές ή μονολεκτικές, παρά τις προσπάθειες της ερευνήτριας να παραφράσει ή να επεξηγήσει περαιτέρω τις σχετικές ερωτήσεις. Μολονότι τα προαναφερθέντα στοιχεία αφορούν σε μία μικρή μειοψηφία του δείγματος και των ερωτήσεων-απαντήσεων της συνέντευξης, διατηρείται μία επιφύλαξη για το περιεχόμενο των συγκεκριμένων απαντήσεων τους.

Κεφάλαιο Πέμπτο: Παρουσίαση και ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων

5.1 Δημογραφικά στοιχεία

Αντικείμενο του πρώτου άξονα των συνεντεύξεων αποτέλεσε η καταγραφή των δημογραφικών στοιχείων των συνεντευξιζόμενων μονογονέων. Πιο συγκεκριμένα, οι μόνες μητέρες είναι ηλικίας από 30 έως 61 ετών, διαζευγμένες στην συντριπτική πλειοψηφία τους, μία από τις οποίες έχει αποκτήσει μετά το διαζύγιο ένα ακόμη παιδί εκτός γάμου. Επίσης, μία είναι άγαμη και μία άλλη σε διάσταση. Αναφορικά με το χρονικό διάστημα παραμονής στην κατάσταση της μονογονεϊκότητας, αυτός κυμαίνεται από ένα μέχρι δεκαοκτώ έτη, ενώ για τις περισσότερες μητέρες εντοπίζεται στα 7-11 έτη. Επιπλέον, στην πλειοψηφία τους έχουν ένα ή δύο παιδιά, ενώ μία έχει τρία και μία άλλη τέσσερα. Η ηλικία των παιδιών κυμαίνεται μεταξύ 9 έως 42 ετών, αλλά η πλειονότητά τους είναι έως 18 ετών.

Έξι από τις εννέα συμμετέχουσες είναι απόφοιτες δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ δύο έχουν τελειώσει γυμνάσιο και μία το δημοτικό. Με εξαίρεση μία μητέρα που έχει ολοκληρώσει την σπουδές της στην Ελλάδα, οι υπόλοιπες έχουν αντίστοιχο επιπέδου σπουδές στην χώρα καταγωγής τους. Αναφορικά με το νομικό καθεστώς παραμονής τους στην Ελλάδα, πέντε από τις μητέρες που συμμετείχαν στην έρευνα έχουν βεβαίωση εγγραφής ή κάρτα μόνιμης διαμονής πολιτών Ευρωπαϊκής Ένωσης και καταγωγή από Ρουμανία, Πολωνία και Βουλγαρία. Οι υπόλοιπες τέσσερις είναι πολίτες τρίτων χωρών (Αλβανία, Μολδαβία, Αρμενία), με τις δύο εξ αυτών να έχουν δελτίο διαμονής ως μέλη οικογένειας Έλληνα πολίτη, μία έχει άδεια διαμονής για εξαρτημένη εργασία και μία διαθέτει ειδική βεβαίωση διαμονής και εργασίας. Όσον αφορά τον χρόνο διαμονής τους στην Ελλάδα, αυτός ποικίλλει από 14 έως 21 έτη.

5.2 Παρούσες συνθήκες ζωής

Στον δεύτερο άξονα μελετήθηκαν οι συνθήκες διαβίωσης των μονογονέων και των οικογενειών τους την παρούσα χρονική περίοδο. Ως προς την επαγγελματική τους κατάσταση διαπιστώθηκε ότι όλες οι μητέρες είναι εργαζόμενες, εκ των οποίων τέσσερις πλήρους απασχόλησης και πέντε περιστασιακής, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις εργάζονται χωρίς ασφάλιση. Βασική πηγή εισοδήματος αποτελεί για

όλες τις μητέρες το εισόδημα από την εργασία τους, ενώ σημαντικό μερίδιο στην εξασφάλιση των προς το ζην έχουν για την πλειοψηφία των οικογενειών τα προνοιακά επιδόματα που λαμβάνουν (Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα, επίδομα στέγασης και επίδομα παιδιού-A21). Αναφορικά με τα δύο τελευταία επιδόματα, οι τρεις εκ των τεσσάρων μητέρων που προέρχονται από τρίτες χώρες αποκλείονται λόγω μη εκπλήρωσης κριτηρίων νόμιμης και μόνιμης διαμονής που έχουν τεθεί στις προϋποθέσεις για την παροχή των αντίστοιχων επιδομάτων. Χαρακτηριστική είναι η πικρία στην αναφορά της Στέλλας (33 ετών, οικονομική μετανάστρια, διαζευγμένη με 1 παιδί 10 ετών) στην αδυναμία λήψης του επιδόματος παιδιού, που οφείλεται στον προαναφερθέντα λόγο, αλλά και λόγω της οικονομικής αδυναμίας της να διεκπεραιώσει μία νομική διαδικασία για την αναγνώριση του διαζυγίου της στην ελληνική επικράτεια, καθώς έχει εκδοθεί σε τρίτη χώρα:

«Δεν δικαιούμαι (το A21), γιατί δεν έχει πάρει το παιδί την άδεια ακόμα, δηλαδή εγώ έχω άδεια, το παιδί δεν έχει άδεια... Μου ζήτησαν να περάσει το διαζύγιο στο Ελληνικό δικαστήριο, εγώ ζήτησα να μου βάλει το κράτος ένα δικηγόρο, γιατί δεν έχω την οικονομική άνεση να πληρώσω και δεν έβαλαν, οπότε άφησα το παιδί χωρίς άδεια... Το παιδί κανονικά θα έπρεπε να έχει ταυτότητα, γεννήθηκε εδώ, από το νήπιο προνήπιο ήταν εδώ, ούτε καν ξέρει αλβανικά, μόνο ελληνικά ξέρει, νιώθει την χώρα του εδώ και όντως είναι, γιατί δεν έχει ζήσει ποτέ στην Αλβανία... Λέω ας κάνω υπομονή μέχρι γυμνάσιο (που θα βγάλει ελληνική ταυτότητα το παιδί) να τελειώνει όλο αυτό, γιατί δεν γινόταν αλλιώς, δεν μου έδωσαν άλλη λύση».

Η οικονομική συνεισφορά του πατέρα αποτελεί μία ακόμη πηγή εισοδήματος σε τέσσερις από τις εννιά μονογονεϊκές οικογένειες, εκ των οποίων μόνο στις δύο είναι σημαντική και έχει σταθερό χαρακτήρα (είτε με την μορφή μηνιαίας διατροφής είτε ως άρρητος επιμερισμός των εξόδων των παιδιών), ενώ στις υπόλοιπες είναι μικρή και ευκαιριακή. Ως ένα επιπρόσθετο εισόδημα αναφέρεται από δύο μητέρες η είσπραξη ποσού από ενοίκιο ή πώληση ιδιόκτητης ακίνητης περιουσίας τους στην χώρα καταγωγής τους.

Όσον αφορά την παρούσα κατοικία τους, η πλειονότητά των μονογονέων μένει σε ενοικιαζόμενη κατοικία και μόνο μία σε ιδιόκτητη. Οι συνθήκες και η κατάσταση της κατοικίας τους περιγράφονται ως ικανοποιητικές για όλες τις περιπτώσεις, χωρίς

να γίνεται αναφορά σε κάποια συγκεκριμένα προβλήματα. Επίσης, μόνο σε δύο περιπτώσεις αναφέρθηκε συγκατοίκηση με άλλο άτομο πέρα από τα μέλη της μονογονεϊκής οικογένειας, που είναι ωστόσο μέλος της πατρικής οικογένειας της μητέρας.

Στην αναφορά στα παιδιά τους το σύνολο των μητέρων παρουσίασε μία πολύ καλή εικόνα, χωρίς καμία αναφορά σε σοβαρή δυσκολία ή πρόβλημα στην συμπεριφορά και τη σχολική τους επίδοση. Η Μαρία (30 ετών, σε διάσταση με 2 παιδιά 9 και 11 ετών) αποδίδει την έλλειψη προβλημάτων στο γεγονός ότι έγκαιρα απευθύνθηκαν σε ειδικούς για στήριξη και καθοδήγηση:

«Όχι, δεν είχαμε (προβλήματα με τα παιδιά), όμως εξαρχής το κυνηγήσαμε, δεν το αφήσαμε, ψυχίατρο, παιδοψυχολόγο»

Συμπληρώνοντας, κάνει αναφορά σε ένα θέμα «υπερκινητικότητας» που παρουσίασε ο μεγάλος της γιος, για το οποίο παραπέμφθηκε από το σχολείο σε Κέντρο Εκπαιδευτικής και Συμβουλευτικής Υποστήριξης χωρίς ωστόσο να γίνει αντίστοιχη διάγνωση, καθώς κατά τα λεγόμενά της οφειλόταν στην υπερβολική ανησυχία του ειδικού προσωπικού του σχολείου για το παιδί λόγω της διαφορετικής οικογενειακής κατάστασης των γονέων του:

«Στο σχολείο προσπάθησαν όχι μόνο στην δική μου περίπτωση, στο δικό μου παιδί αλλά γενικά χωρισμένων οικογενειών λίγο πολύ άρχισαν να τα βλέπουν ψυχολόγοι κοινωνικοί λειτουργοί, δηλαδή στον μικρό να φανταστείς έχουμε φτάσει μέχρι το ΚΕΣΥ και το αποτέλεσμα ήταν ότι το παιδί μου ήταν μία χαρά. Αλλά μέχρι να βγει το αποτέλεσμα... Ήταν υπερκινητικός. Εμείς τους εξηγούσαμε ότι αυτό είναι κληρονομικό. Με τον ψυχίατρο εντάζει, μέχρι να το φτάσουμε εκεί και εμείς δεν μπορούσαμε να είχαμε καθαρή εικόνα και φοβηθήκαμε... Συνέχεια έπρεπε να κουνιέται, δεν μπορούσε να ήταν στάνταρντ εκεί. Αυτοί όμως το πήραν πολύ διαφορετικά, εξαιτίας ίσως και της κατάστασης ότι είναι χωρισμένων γονιών μήπως και κάτι συμβαίνει. Τσάμπα έγινε και το μόνο που με πλήγωσε και δεν έπρεπε να γίνει ήταν αυτός ο τίτλος»

Μία μητέρα επίσης αναφέρθηκε σε μία συναισθηματικά δύσκολη αλλά χρονικά περιορισμένη περίοδο για την κόρη της, η οποία προέκυψε από τα σχόλια συμμαθητών της σχετικά με την διαφορετικότητα της οικογένειάς της:

«Η αλήθεια είναι ότι όταν ήτανε πρωτάκι, τη ρωτάγανε συνέχεια γιατί έρχεται και σε παίρνει μόνο η μαμά, πού είναι ο μπαμπάς και δεν ένιωθε καλά, ένιωθε άβολα. Αλλά τώρα μου λέει ότι είχε πει την αλήθεια και δεν έχει κάποιο πρόβλημα με τους φίλους της» (Στέλλα)

Ταυτόχρονα η Αντριάνα (37 ετών, διαζευγμένη, με 2 παιδιά 18 και 19 ετών) τόνισε την συναισθηματική δυσκολία που βίωσαν τα παιδιά της μετά τον χωρισμό ως απόρροια της απουσίας του πατέρα τους:

«Από το χωρισμό και μετά τα παιδιά είχαν κάποια θέματα, έβλεπα ότι τους λείπει ο πατέρας... Δε μου το είπαν αλλά εγώ σαν μάνα το καταλάβαινα, ειδικά στο γιο, είχε μαζευτεί παραπάνω από ό,τι έπρεπε»

5.3 Συνθήκες μετάβασης στη μονογονεϊκότητα και στη μετανάστευση

Ο τρίτος άξονας των συνεντεύξεων κατευθύνθηκε στην διερεύνηση των συνθηκών μετάβασης στις δύο χαρακτηριστικές παραμέτρους της ζωής των μονογονέων στην παρούσα έρευνα: τη μονογονεϊκότητα και τη μετανάστευση. Σκοπός αποτέλεσε η ανάδειξη των αιτιών που οδηγούν σε αυτές τις καταστάσεις αλλά και το συνολικό βίωμα των μητέρων.

Αναφορικά με τη μονογονεϊκότητα, αυτή αποτέλεσε καταρχήν επιλογή σχεδόν όλων των μητέρων του δείγματος, με εξαίρεση μία που βίωσε την ξαφνική εγκατάλειψη από τον πρώην σύζυγό της χωρίς να είναι ενήμερη ούτε καν για τον λόγο αυτής. Ως βασικό αίτιο που καθοδήγησε την επιλογή των μητέρων να χωρίσουν αναφέρθηκε στις έξι από τις εννέα περιπτώσεις η άσκηση σωματικής ή/και ψυχολογικής ενδοοικογενειακής βίας από τον πατέρα των παιδιών τους, που είχε φτάσει σε σημείο απειλητικό για την ψυχοσωματική τους υγεία και ακεραιότητα. Χαρακτηριστικές είναι οι συναισθηματικά έντονες αναφορές που έκαναν οι μητέρες σε τέτοια περιστατικά:

«Τσαντίστηκε και τον χτυπάει το μικρό με τον αγκώνα, το χτυπάει τόσο δυνατά που ο μικρούλης είχε ανέβει στο κρεβατάκι του στη γωνία και έτρεμε... Και από κει, εκεί ήταν ο μεγάλος καυγάς, που με χτύπησε και φώναζα και την αστυνομία επειδή έβγαλα αίμα από τη μύτη και φοβήθηκα. Οπότε φώναζα την αστυνομία και έτσι έφυγα εγώ... Πήγα και στο νοσοκομείο επειδή ήμουν πολύ χάλια, με χτύπησε πολύ

άσχημα και στην κοιλιά και στο κεφάλι και ήρθε ο ξάδερφός μου με πήρε και πήγαμε στο νοσοκομείο και η αστυνομία τι έκανε τίποτα, τίποτα... Και λέω όχι δεν θα αφήσω κάποιον να παίζει μαζί μου, να με χτυπάει, να με κακοποιεί... Γιατί δεν το αξίζει καμία γυναίκα αυτό... Και η βία δεν είναι μόνο σωματική, είναι και ψυχολογική και είναι χειρότερη. Το να ζεις με έναν άνθρωπο που να σε κάνει όλη την ώρα να νιώθεις άσχημα και ας μη σε χτυπάει αλλά μόνο με τα λόγια. Τα λόγια πονάνε πιο πολύ από μία σφαλιάρα. Και δεν περνάνε αυτά, δηλαδή σου μένουνε, σου εντυπώνουν μέσα στο μυαλό και παραμένουν και λες εγώ δεν είμαι ικανή, δεν μπορώ» (Άννα, 36 ετών, άγαμη με 1 παιδί 12 ετών)

«Η ζήλια και η μη εμπιστοσύνη που μόνο στο μυαλό του ήταν, δεν υπήρχε τίποτα, έγινε βίαιος... Όταν λέμε βίαιος, μιλάμε νοσοκομεία να με στείλει, σπασμένα κόκκαλα και αυτά, το κεφάλι μου και να με σώζει η γειτονιά, άσχημες καταστάσεις, πολύ άσχημες... Το 2007 έγινε τη πρώτη φορά που είχε γίνει μεγάλη φασαρία και με έστειλε στο νοσοκομείο... Μετά ακολούθησε πέντε χρόνια κόλαση, ώσπου αποφάσισα, πήρα τη δύναμη και είπα 'εντάξει φτάνει', γιατί ή θα σε σκοτώσει ή θα κάνει κακό στα παιδιά'', γιατί πλέον είχε αρχίσει με τα παιδιά, ενώ μέχρι τότε ξεσπούσε σε εμένα» (Ελένη, 46 ετών, διαζευγμένη με δύο παιδιά 17 και 22 ετών)

«Με χτυπούσε συνέχεια... και ψυχολογικά, με έβριζε, μου έλεγε 'πού θα πας, δεν έχεις κανέναν, ποιος θα σε στηρίξει;''» (Στέλλα)

«Πολύ ζύλο και βρισίματα. Δεν άντεξα άλλο. Νόμιζα ότι θα αρρωστήσω. Δεν μπορούσα άλλο... Δεν ένιωθα ποτέ γυναίκα με αυτόν τον άνθρωπο. Με είχε κάνει ψυχολογικά πολύ κάτω.» (Έλλη, 48 ετών, διαζευγμένη με 4 παιδιά 11, 18, 26 και 30 ετών)

Η κατάχρηση αλκοόλ από τον πατέρα αναφέρθηκε σε τέσσερις περιπτώσεις ως ένας ακόμη καθοριστικός παράγοντας που κατέστησε τον χωρισμό ως την μόνη επιλογή για τις μητέρες, ενώ συνδέθηκε από ορισμένες από αυτές με την προαναφερόμενη χρήση βίας από τον πατέρα:

«Και του είπα 'ερχόμαστε εδώ με visa, μην κάνεις καμία βλακεία, μην πίνεις, μη κάνεις φασαρία''. Το ήξερα, όταν έπινε, έκανε φασαρία, πέταγε τα βιβλία του παιδιού κάτω από το παράθυρο... Και αυτός κάποια στιγμή κάπου πήγε και ήπιε και έκανε φασαρία στο γκρουπ, τον βγάλανε έξω στην αυλή, έφαγε ζύλο και εγώ έφυγα τρέχοντας. Μία φίλη έμενε στο άλλο σπίτι στο χωριό, κρύφτηκα εκεί. Και από τότε είπα 'αν ξεκινήσεις να πίνεις εδώ (στην Ελλάδα), εγώ έφυγα''. Τέλος,

τέλος.» (Βίβιαν, 61 ετών, διαζευγμένη με 2 παιδιά 35 και 42 ετών και με 1 ακόμη παιδί 18 ετών εκτός γάμου)

«Έπινε πάρα πολύ... Δυστυχώς στο ποτό ξέφυγε. Και όταν πίνει ένας άνθρωπος, ο ένας τραγουδάει, ο άλλος χορεύει και ο άλλος χτυπάει... Αυτός είχε πρόβλημα με το αλκοόλ, είναι αλκοολικός. Θέλει βοήθεια αλλά δεν παραδέχεται ότι είναι τέτοιος» (Ελλη)

Δύο ακόμη σημαντικοί παράγοντες που οδήγησαν στην επιλογή του χωρισμού αποτέλεσαν η ασυμφωνία χαρακτήρων και η παρέμβαση τρίτων προσώπων του άμεσου συγγενικού περιβάλλοντος του πατέρα στην σχέση του ζευγαριού, όπως φαίνεται στις σχετικές απαντήσεις των μητέρων:

«Είχαμε έρθει (στην Ελλάδα) με τα πεθερικά μου και εκεί δεν συμφωνούσαμε... (Το πρόβλημά μας) ήταν και οικονομικό, όχι του τύπου καθότανε και εγώ δούλευα αλλά δεν μας έφτανε.... Από εκεί άρχισα να μη τον καταλαβαίνω και να μην με καταλαβαίνει» (Αντριάνα)

«Ήταν κάτι το οποίο, δεν ξέρω, ίσως που ήμουν μικρή, απλά είδα ότι κάτι που δεν πάει, έχει πια τελειώσει, έχουμε γίνει πλέον αδέρφια...Είδαμε ότι δεν πάει, οπότε αποφασίσαμε καλύτερα να το τελειώσουμε» (Μαρία)

«Παντρεύτηκα με προζενιό και ήμουν 18 χρονών. Και ήταν άλλος χαρακτήρας, δεν ταιριάζαμε πουθενά» (Στέλλα)

«Αυτός άλλαξε, όταν εγώ μπήκα μες στην οικογένεια του, που προφανώς δεν άρεσα στους δικούς του, στην αδερφή του, στην μαμά του και ξαφνικά άρχισαν να βάζουν λόγια και να μας κάνουν να τσακωνόμαστε συνέχεια λόγω του ότι ήμουν Ρουμάνα» (Άννα)

«Από την ημέρα που γέννησα, κοιμόμασταν χώρια, δηλαδή υπήρχε δωμάτιο για μαμά, για παιδί και για μπαμπά, τρία δωμάτια στο σπίτι... Αλλού ο ένας αλλού ο άλλος στο ίδιο σπίτι» (Βέρα, 38 ετών, διαζευγμένη με 1 παιδί 13 ετών)

Η αποχή του πατέρα από την εκπλήρωση των οικογενειακών του υποχρεώσεων αναφέρεται ως ένας ακόμη λόγος που άσκησε επιρροή στο μέγλωμα του χάσματος της σχέσεως των δύο συζύγων σύμφωνα με τα λόγια δύο μητέρων:

«Εγώ εργαζόμουν πάρα πολύ πολλές ώρες, ενώ εκείνος δεν εργαζόταν και του έλεγα 'πήγαινε σε παρακαλώ βρες μία δουλειά για να μπορέσουμε να τα βγάλουμε πέρα'... Εγώ μετά ήμουν η κολώνα του σπιτιού και αυτός δεν υπήρχε πουθενά...

Τα έξοδα ήταν πάρα πολλά, εγώ δεν μπορούσα να προσφέρω στο σπίτι, ένα ολόκληρο σπίτι και ένα παιδάκι. Πόσο; Έκανα βέβαια δύο δουλειές αλλά πόσο;;... Του λέω ότι δεν κάνεις κάτι, βοηθά με, έρχομαι κουρασμένη και δεν έχω ούτε να φάω. Είχα φτάσει 45 κιλά ούτε αυτά να φάω μπορούσα από κούραση» (Αννα)

«Είχε και αυτός τα θέματά του, μόνο δουλειά, ούτε τα παιδιά. Όλα εγώ τα έκανα αλλά έλεγα για χάρη των παιδιών» (Κάτια, 38 ετών, διαζευγμένη με 2 παιδιά 13 και 17 ετών)

Όσον αφορά στον τρόπο που βιώθηκε το πέρασμα στην μονογονεϊκότητα, η πλειονότητα των μητέρων πρόβαλε τις δυσκολίες που το χαρακτήριζαν:

«Ξέρεις τι έχουμε πάρει από το σπίτι μας (όταν φύγαμε), μόνο τα ρούχα μας. Και; Μία χαρά είμαι... Δεν είχα χρήματα ούτε σπίτι και το παιδάκι μου ήταν μικρό και έπρεπε να τους παρακαλέσω να μου τον κρατήσουν για να πάω στη δουλειά ή να κάνω τρεις δουλειές να βρω μία κοπέλα να κάτσει με το μικρό όσο έλειπα εγώ τα βράδια, επειδή το πρωί δούλευα σε ένα μαγαζί, σε ένα άλλο part time το μεσημέρι και το βράδυ δούλευα σε ένα παγωτατζίδικο πάλι μέχρι τις δυο-τρεις τη νύχτα για να μην λείψει τίποτα στο παιδάκι μου.... Έχω περάσει δυσκολίες πάρα πολλές δυσκολίες αλλά ποτέ δεν τα έχω βάλει κάτω» (Αννα)

«Του έβαλαν περιοριστικά μέτρα- να μη με πλησιάζει στα 100 μέτρα- πράγμα που δεν τήρησε ποτέ.... Ερχόταν και έκανε φασαρία μπροστά σε κόσμο, προσπάθησε να μου κάνει ζημιά και στη δουλειά για να με διώξουν... Τότε (μετά το διαζύγιο) έφυγε, πήρε κάποια πράγματα, ζαναήρθε άλλη μία μέρα πήρε και τα υπόλοιπα και δεν ξαναπάτησε στο σπίτι. Μετά ακολούθησε ένας τεράστιος γολγοθάς, ήταν δυο-τρεις μήνες κόλαση...» (Ελένη)

«Το πρώτο καιρό ήταν η πιο δύσκολη περίοδος της ζωής μου, γιατί δεν ήξερα κανέναν και το παιδί δεν είχα ποιος να μου το κρατήσει. Αναγκαστικά δούλευα και με δύο βάρδιες για να κρατηθώ, δηλαδή να πληρώσω γυναίκα για το παιδί, γιατί το παιδί ήτανε πολύ μικρό... Για 2 χρόνια... Υπήρχαν μέρες που ερχόμουν στις 4 το πρωί και το παιδί κοιμόταν και έφευγα πάλι στις 8. Την έβλεπα μόνο 5' που την πήγαινα σε αυτήν τη γυναίκα για να την πάει στο σχολείο, πολλές μέρες... Δεν είχαμε την δυνατότητα να βγει το παιδί, να πάει στις φίλες της, να πάει παιδική χαρά ή να πάρει στο supermarket ό,τι θέλει, αυτά δεν τα είχαμε, μόνο εκεί δυσκολευτήκαμε» (Στέλλα)

«Όταν χωρίσαμε, όλα εγώ μόνη μου πια. Δούλευα σε 3 δουλειές» (Αντριάνα)

Στις οικονομικές και πρακτικές δυσκολίες που κατά βάση βίωσαν οι μητέρες αντιπαράβαλαν την βελτίωση της ψυχοσυναισθηματικής κατάστασης των ίδιων και των παιδιών τους, που ακολούθησε τον χωρισμό.

«Η ψυχολογία μου ήταν πάρα πολύ καλή, γιατί είχα την ηρεμία μου και το παιδί δηλαδή ήταν πολύ ήρεμο, δεν φοβόμασταν πια ότι θα έρθει, θα μας χτυπήσει, θα φωνάζει, είχαμε βρει την ησυχία μας» (Στέλλα)

«(Τα παιδιά) ηρέμησαν. Δεν βλέπουν έναν μεθυσμένο πατέρα, δεν βλέπουν τσακωμούς, δεν βλέπουν βρισιμάτα, το ένα το άλλο, τέλος... Ήμασταν καλύτερα» (Ελλη)

«Εγώ πίστευα ότι μόνη μου θα είμαι καλύτερα και μένα και για τα παιδιά. Και ήμουν, με πολύ δυσκολία αλλά ήμουν... Σήμερα το καταλαβαίνω όχι τότε που το πέραγα... Δυσκολεύτηκα οικονομικά αλλά στο συναισθηματικό τομέα ήμουν καλύτερα» (Αντριάνα)

Μία δεύτερη συνθήκη που βίωσαν οι μητέρες στην πορεία της ζωής τους και την οποία συζητήσαμε στη διάρκεια της συνέντευξης ήταν η μετανάστευση. Στην πλειονότητά τους οι συνεντευξιαζόμενες ήρθαν στην Ελλάδα σε νεαρή ηλικία, κοντά στα 20 έτη, με εξαίρεση μία που ήταν 40 και μία άλλη ανήλικη, 14 χρονών. Όσον αφορά στους λόγους της μετανάστευσης, αυτοί ποίκιλλαν. Η επαγγελματική/οικονομική αποκατάσταση και οι καλύτερες συνθήκες ζωής κινητοποίησαν στην πλειονότητά τους τις μητέρες, όπως αποκαλύπτεται και στα λεγόμενά τους:

«Στην Πολωνία δεν έβρισκα δουλειά και κάποια στιγμή εδώ στην Ελλάδα με ρωτάει ένας κύριος 'Ήθες να μείνεις εδώ;'. 'Αν είναι να βρω δουλειά'» (Βίβιαν)

«Ήρθαμε γιατί παλιά υπήρχε κομμουνισμός στη Βουλγαρία και ήρθαμε για μία καλύτερη ζωή» (Ελλη)

«Και λόγω της δουλειάς είχαμε θέμα εκεί στη πατρίδα μας, αλλά το βασικό θέμα ήταν το παιδί, γιατί είχε άσθμα και οι γιατροί μας είπαν ότι καλύτερα να ζει σε μία χώρα που θα έχει πολλή υγρασία, γιατί εγώ 3 χρόνια δεν είχα βγει από τα νοσοκομεία από την ώρα που γεννήθηκε. Και τότε είχαμε γνωστούς και αυτά και έτσι τη διαλέξαμε και λόγω της δουλειάς και για το μέλλον των παιδιών, γιατί είμαστε σε μία χώρα που συνέχεια γίνονται και πόλεμοι. Είναι και αυτό αλλά είναι όλο το πακέτο» (Αντριάνα)

Στην περίπτωση της Αντριάνας προβάλλονται επιπρόσθετα και θέματα υγείας ως βασικές αιτίες μετανάστευσης, σε συνδυασμό με την ύπαρξη ενός υποστηρικτικού δικτύου, φίλων και συγγενών, στην χώρα προορισμού. Αντίστοιχα, και άλλες μητέρες αναφέρθηκαν στην παρουσία συγγενικού ή φιλικού περιβάλλοντος στην Ελλάδα ως σημαντική παράμετρο της απόφασής τους να μετακινηθούν στην Ελλάδα.

Για δύο από τις μητέρες η επίσκεψη στην Ελλάδα στο πλαίσιο διακοπών μετατράπηκε σε μόνιμη διαμονή σε αυτή, την οποία συνειδητά επέλεξαν για λόγους που σχετίζονται πολύ με τις κλιματικές συνθήκες και τον τρόπο ζωής.

«Ήρθα εδώ για διακοπές και μου άρεσε πάρα πολύ η Ελλάδα και έτσι γνώρισα και τον πρώην άντρα μου και τον ερωτεύτηκα και έμεινα... Η Ελλάδα έχει απίστευτο κλίμα, είναι απίστευτα όμορφη και δεν μπορείς, την ερωτεύεσαι. Εγώ για πρώτη φορά που ήρθα που έχω πάει διακοπές και σε άλλες χώρες έχω ένα θείο μου στην Ιταλία, του πατέρα μου ο αδερφός μου που είναι στην Ιταλία, έχω πάει Αγγλία, Αυστρία, όταν ήμουν πιο μικρή, αργότερα έχω πάει και σε άλλες χώρες, αλλά σαν την Ελλάδα δεν υπάρχει» (Άννα)

«Ήμουν 20 και ήρθα εδώ να κάτσω με τη μικρή του αδερφού μου για έναν χρόνο. Στην ουσία ήρθα για διακοπές πιο πολύ, μου άρεσε ο τρόπος ζωής εδώ πέρα. Μετά από ένα χρόνο εγώ έπρεπε να γυρίσω αλλά επειδή μου άρεσε, βρήκα δουλειά και έμεινα» (Βέρα)

Από την άλλη πλευρά, οι υπόλοιπες γυναίκες κατέληξαν στην χώρα ως αποτέλεσμα οικογενειακής επανένωσης και επιλογής κατά βάση του συζύγου ή των γονέων:

«Ο μπαμπάς είχε έρθει πριν 28 χρόνια και μετά από 2 χρόνια είχε έρθει η μαμά μου. Μετά ήρθαμε εμείς» (Μαρία)

«Το 2000 ήρθα με VISA στον άντρα μου. Αυτός είχε έρθει αρκετά χρόνια στην Ελλάδα, περίπου το '92-93. Μετά το '96 ήρθε στη Ρουμανία να δει τη μαμά του και τότε γνωριστήκαμε, τον αγάπησα, παράτησα τα πάντα, παντρευτήκαμε αμέσως, κάναμε και το πρώτο μας παιδί και ξαναήρθε αυτός στην Ελλάδα όταν ήταν το παιδί 1,5 χρόνου. Αμέσως μετά από έναν χρόνο ήρθα και εγώ, το 2000 και φέραμε και το παιδί. Το δεύτερό μας παιδί γεννήθηκε εδώ» (Ελένη)

«Το 2007 ήρθαμε στην Ελλάδα σαν οικογένεια. Αυτός είχε ήδη χαρτιά, ήταν νόμιμος στην Ελλάδα, είχε έρθει από το 2002, οπότε παντρευτήκαμε στην Αλβανία με πολιτικό γάμο, φτιάξαμε τα χαρτιά μας και με έφερε εδώ. Από την στιγμή που ήμουν παντρεμένη γυναίκα, ήταν πιο εύκολο, πήρα άδεια διαμονής με οικογενειακή σύνδεση... Η αλήθεια είναι ότι ήμουν τόσο μικρή στην ηλικία που αποφάσιζαν οι άλλοι για εμένα, όχι εγώ τι ήθελα» (Στέλλα)

Η είσοδος στην Ελλάδα έγινε με νόμιμο τρόπο για τις περισσότερες συνεντευξιαζόμενες, με εξαίρεση την ανήλικη τότε, που διέσχισε τα σύνορα ως παράτυπη μετανάστρια, εμπειρία την οποία περιγράφει με πολύ γλαφυρό τρόπο, αναδεικνύοντας όλες τις δυσκολίες που βίωσε αλλά χωρίς να φαίνεται να έχει απόλυτη αίσθηση της επικινδυνότητας της κατάστασης αυτής:

«Είχαμε δώσει τα χαρτιά, κάποτε είχαν βγάλει ένα νόμο στην Ελλάδα ότι όποιοι γονείς έχουν ανήλικα παιδιά στην Ελλάδα μπορούν να τους πάρουν άδεια διαμονής μέσω των δικών τους χαρτιών, αρκεί να είναι ανήλικα τα μικρά. Είχαν δώσει λοιπόν τα χαρτιά αλλά μέσα σε τρία χρόνια δεν είχε έρθει απάντηση. Οπότε αποφάσισαν να μας φέρουν παράνομα, ένα ένα παιδί να ερχόμασταν με γκρουπ... Ανοίγαμε βίζα, φεύγαμε και καλά για Τουρκία, πηγαίναμε Ρουμανία, Βουλγαρία. Εμείς μέναμε Βουλγαρία όμως, δεν πηγαίναμε Τουρκία και εκεί υπήρχε ένα γκρουπ που έκαναν αυτή τη μεταφορά μέσα από τα βουνά και ερχόμασταν με τα πόδια, Βουλγαρία Δράμα φτάναμε με τα πόδια... Ποτέ δεν ήμασταν μόνοι μας, ήταν και κάποιος άλλος γνωστός μαζί μας και εγώ είχα τον αδερφό του μπαμπά μου. Η αδερφή μου η μεγάλη είχε έρθει με μία θεία του μπαμπά μου... Εγώ ήρθα Γενάρη χειμώνα, πέρασα πολύ δύσκολα στον δρόμο. Η αδερφή μου έφτασε μέσα σε δύο εικοσιτετράωρα, εγώ έκατσα ένα μήνα στη Βουλγαρία, δεν μπορούσαμε να περάσουμε τα βουνά... Όταν έφθασα Ελλάδα στην μητέρα μου, λέω επιτέλους. Νόμιζα βασικά, το έβλεπα λίγο και σαν παιχνίδι αλλά κάποια στιγμή δεν άντεχα άλλο, κουράστηκα, γιατί μας πήγαιναν από σπίτι σε σπίτι, οικοδομές, όπου να ναι. Και εκεί στη Βουλγαρία ήμασταν νόμιμοι για 24 ώρες μετά παράνομοι και κινδύνευαν και αυτοί με εμάς, είμασταν 7 άτομα, κάπου έπρεπε να μας κοιμίσουν. Ήταν πολύ δύσκολα αλλά είναι ένα κομμάτι που έχω και το λέω αλλά καμαρώνω κατά κάποιο τρόπο που το πέρασα» (Μαρία)

Η μετανάστευση και τελικά η διαμονή στην Ελλάδα ήταν μία κατάσταση που για το σύνολο των συμμετεχουσών βιώνεται τελικά ως επιθυμητή κατάσταση που τους

επέφερε θετικά αποτελέσματα για τη δική τους ζωή όσο και των παιδιών τους, παρά τις όποιες αρχικές δυσκολίες τους και την αρχική έλλειψη δικής τους βούλησης για μόνιμη διαμονή εδώ. Χαρακτηριστικές είναι οι σχετικές δηλώσεις τριών μητέρων:

«Στην αρχή είπα ότι έρχομαι για 6 μήνες... Ήρθε από μόνο του μετά. Ήμουν πάντα πολεμίστρια, ήθελα πάντα κάτι καλύτερο. Εφόσον παντρεύτηκα κάποιον που μένει στην Ελλάδα, θα πάω να τον βοηθήσω, να καταφέρει αυτό που θέλει, να τον βοηθήσω και εγώ, να τα καταφέρουμε και να γυρίσουμε πιο γρήγορα. Δεν ήρθα ποτέ με το σκεπτικό ότι θα μείνω για πάντα εδώ. Και μόλις ξεκίνησε ο μικρός το σχολείο, εκεί είναι που μένεις μετά.... Τη χρονιά που χώρισα εγώ ήταν το παιδί 15 χρονών, Α' Λυκείου. Και πού να πάω τότε? Να του καταστρέψω το μέλλον? Λέω ό,τι και να γίνει, πρέπει να μείνω στην Ελλάδα να τελειώσουν τα παιδιά το σχολείο. Έλα που τέλειωσε το Λύκειο, τέλειωσε το Πανεπιστήμιο και τώρα είναι ο μικρός. Αλλά τώρα δε φεύγω, έχω ήδη πάρει ένα οικόπεδο, θέλω να φτιάξω ένα σπίτι. Κουράστηκα» (Ελένη)

«Εδώ δεν μου άρεσε, γιατί στη χώρα μου ήμουν δασκάλα, είχα την δουλειά μου. Με λίγα λόγια άλλαξε όλος ο κόσμος μου και δεν είναι ότι ένιωθα καλά εδώ που ήρθα, δεν ένιωθα ποτέ όπως ήμουν. Ήρθα αλλά ήμουν μία εργάτρια με το μεροκάματο, έπρεπε να δουλέψω σκληρά για να τα καταφέρω. Για μένα ήταν η μεγαλύτερη δυσκολία και ήμουν και πολύ μικρή στην ηλικία... Εδώ μου άρεσε σαν χώρα, μου άρεσε, είχε τα super market ήταν, ήταν όλα πολύ περιποιημένα τα πράγματα, μου άρεσε πώς μιλάγανε οι άνθρωποι εδώ πέρα αλλά μέχρι εκεί όμως. ... και το ρεύμα, το νερό, εκεί δεν είχαμε κάθε μέρα. ... Ήταν δύσκολα στην αρχή, τώρα δεν μου κάνει εντύπωση, έχουν περάσει 13 χρόνια» (Στέλλα)

«Είναι δεύτερη χώρα εγώ πιστεύω δικιά μου, δεν είμαι Ελληνίδα και δεν θα είμαι ποτέ, αλλά είμαι πολύ καλά εδώ, δεν νιώθω ξένη. Μου έχουν κάτσει όλα έτσι όπως θα ήθελα εδώ» (Αντριάνα)

5.4 Αλλαγές στη ζωή των μονογονέων και των οικογενειών τους

Η διαφοροποίηση της ζωής των μητέρων και των παιδιών τους από την στιγμή της ένταξης τους στην μονογονεϊκότητα τοποθετήθηκε στο επίκεντρο του τέταρτου άξονα ερωτήσεων της συνέντευξης. Σχεδόν όλες οι συμμετέχουσες αναφέρθηκαν στις θετικές συνέπειες του χωρισμού τους από τον πατέρα, προβάλλοντας ιδιαίτερα την

αυτονόμησή τους, την υλοποίηση προσωπικών τους επιθυμιών, την εξασφάλιση ενός ήρεμου οικογενειακού περιβάλλοντος και την γενικότερη βελτίωση της ψυχολογικής τους κατάστασης ως πολύ ουσιαστικές αλλαγές στη ζωή τους.

«Έχει αλλάξει (η ζωή μου από τη στιγμή που έμεινα πλέον μόνη μου με τα παιδιά), εννοείται, κάνω ό,τι θέλω, βγαίνω όποτε θέλω, δεν δίνω αναφορά. Σαν παντρεμένη δεν πήγαινα πουθενά, ήμουν εκεί κλειδωμένη. Όχι, είναι πολύ καλύτερα. Είμαι άξια, ποτέ δεν πείνασα. Μία ζωή ξέρω ότι δουλεύω και ζω»
(Μαρία)

«Όταν χώρισα, θυμάμαι πως περίμενα πώς και πώς να πάω σπίτι, να το χαρώ το σπίτι χωρίς φόβο για το πώς θα έρθει και τι θα γίνει. Τόση ηρεμία υπήρχε, δεν πρόκειται να το ξεχάσω ποτέ» (Ελένη)

«Και ψυχολογικά πολύ καλά και σωματικά έχω ολοκληρωθεί, έχω γίνει πάρα πολύ δυνατή από τις δυσκολίες μάλλον» (Στέλλα)

«Ήταν κάτι που το ήθελα και από τότε που ήμασταν εκεί, ήθελα να δουλέψω γιατί είναι κάτι που ξεφεύγει το μυαλό... (Δεν δούλευα στη διάρκεια του γάμου γιατί) ούτε ο ίδιος το ήθελε... Με γεμίζει τώρα αυτό που κάνω, που είμαι στη δουλειά»
(Βέρα)

«Έχει ηρεμήσει λίγο το κεφάλι επειδή δεν τον ακούω συνέχεια να κάνει μπλα μπλα μπλα. Να σου πω καλύτερα να τα κάνω όλα μόνη μου και να τραβήξω όλα αυτά»
(Κάτια)

Μεταξύ των αλλαγών που έχουν ακολουθήσει τη μετάβαση στην μονογονεϊκότητα αναφέρεται από έξι μητέρες και η αλλαγή κατοικίας, που ωστόσο δεν συνδυάστηκε με άλλες σημαντικές αλλαγές κυρίως για την ζωή και την καθημερινότητα των παιδιών τους, όπως η αλλαγή σχολείου ή περιοχής, γεγονός που οι μητέρες είχαν έτσι και αλλιώς από την αρχή στοχεύσει κατά τα λεγόμενά τους. Γι' αυτόν τον λόγο, η συγκεκριμένη αλλαγή παρουσιάζεται από αρκετές μητέρες επίσης ως θετική. Μία μητέρα χαρακτηριστικά αναφέρεται και σε επιπρόσθετες θετικές συνέπειες της αλλαγής κατοικίας:

«Όταν μέναμε με τον πρώην άντρα μου, επειδή ήταν οι γονείς του που είχαν δώσει τα περισσότερα χρήματα για να ανοίξουμε το σπίτι για τα έπιπλα και τα λοιπά, μου έλεγε 'μην το χαλάς αυτό, δεν το έχεις πληρώσει εσύ' και ένιωθα άσχημα, ενώ μετά όταν τα πήρα εγώ με τα δικά μου χρήματα, ήμουν και περήφανη και έλεγα

κιάλας στο μικρό 'δικά μας είναι, σπάστα αν θες'... θα τα κάνουμε ό,τι θέλουμε, πράγματα είναι θα ξαναγίνουν, εμείς είμαστε άνθρωποι και δεν ξαναγινόμαστε, ενώ τα πράγματα και χαλάνε και σπάνε». (Άννα)

Στον αντίποδα των θετικών αλλαγών βρίσκονται οι οικονομικές δυσκολίες που βίωσαν ή βιώνουν οι μονογονεϊκές οικογένειες, κυρίως ως αποτέλεσμα της έλλειψης οικονομικής στήριξης από μέρους του πατέρα. Περιγράφοντας αυτές τις δυσκολίες οι μητέρες δηλώνουν:

«Το να μην έχω να δώσω στο παιδάκι μου ούτε το γάλα του, μου έχει τύχει αυτό. Και έμενα με μία καλή μου φίλη, αυτή πάνω, εγώ από κάτω και μοιραζόμασταν το ένα κρεμμύδι, τη μία πατάτα, το ένα τοστ, ο,τιδήποτε είχαμε μεταξύ μας, ένας ολόκληρος χειμώνας ζούσαμε με αυτό τον τρόπο... Δούλευα αλλά με 480 ευρώ το μήνα. Τα μισά χρήματα τα έδινα στο ενοίκιο. Οπότε δεν μπορούσα, δεν έβγαίνα και μόνο τότε ήταν που δυσκολευτήκαμε πάρα πολύ αλλά και πάλι το ξεπεράσαμε» (Άννα)

«Δεν είναι ότι μας λείπει κάτι αλλά η μικρή μεγάλωσε με το τι θέλω, αυτό, θα το έχω. Τώρα θα της πω 'θα περιμένεις λίγο''» (Βέρα)

«Από την στιγμή που αυτός (πατέρας) βλέπει τα παιδιά του στον δρόμο και δεν μιλάει, τι άλλο δηλαδή, θα δώσει να φάνε; Όχι για μένα, εγώ δουλεύω και τα βγάζω μόνη μου, αλλά για τα παιδιά. Είναι δύο παιδιά, πάνε στο σχολείο και θέλουν τα πάντα. Τώρα θέλει το κορίτσι να ξεκινήσει φροντιστήριο, γιατί είναι β' Λυκείου αλλά τούτο δεν μπορώ, να ξεκινήσει πάλι τώρα και να πληρώσω. Δεν μπορώ, δεν μου φτάνουν αυτά που παίρνω» (Κάτια)

Μία μητέρα προβάλλει και την ψυχολογική επιβάρυνση που απορρέει από την απουσία του πατέρα και τον διπλό γονεϊκό ρόλο που αναγκάζεται ως εκ τούτου να επωμιστεί η ίδια, θεωρώντας τη μάλιστα ως χειρότερη της οικονομικής δυσκολίας:

«Ψυχολογικά είχα θέματα, γιατί άλλο που ήθελα εγώ να χωρίσω, αλλά άλλο που χωρίζεις και είσαι μόνη σου με δύο παιδιά. Ο,τιδήποτε έλεγες στον πατέρα αυτό, τώρα δεν τον έχεις... Σε αυτό το κομμάτι μου ήταν πολύ δύσκολο. Στο οικονομικό, να είσαι εντάξει στις υποχρεώσεις σου το έκανες κουτσά στραβά, αλλά αυτό το θέμα» (Αντριάννα)

5.5 Οι δυσκολίες του μονογονέα και η σχέση τους με την μεταναστευτική του ιδιότητα

Ο πέμπτος άξονας της συνέντευξης με τις μετανάστριες μητέρες εστιάζει στις δυσκολίες που αντιμετώπισαν ή αντιμετωπίζουν σε προσωπικό επίπεδο και στην επίδραση της μεταναστευτικής τους ιδιότητας σε αυτές αλλά και γενικότερα στην ζωή των ίδιων και των παιδιών τους. Το πρώτο θέμα που έθιξαν αφορούσε στην επιθυμία ή ύπαρξη ερωτικής/συντροφικής σχέσεως μετά από τον χωρισμό τους με τον πατέρα του παιδιού τους. Τρεις μητέρες έχουν δημιουργήσει μία σταθερή και μακροχρόνια σχέση με έναν νέο σύντροφο, χωρίς όμως να έχουν προχωρήσει σε επόμενο στάδιο, όπως η συγκατοίκηση στο ίδιο σπίτι με τα παιδιά τους ή επισημοποίησή της, κυρίως φοβούμενες τις ενδεχόμενες αρνητικές επιδράσεις στα παιδιά τους. Η Ελένη αναφέρθηκε σε αυτό το θέμα:

«Δεν θέλω να ξαναπαντρευτώ. Μόνο και μόνο η σκέψη... Έχω μια σχέση, χρόνια... Δυσκολεύομαι όμως να σκεφτώ ότι θα πατήσει στο σπίτι, στα παιδιά μου. Και αν κάτι πάει στραβά, τι θα κάνω; Θα το φορτωθούν πάλι αυτοί;»

Η Βέρα μιλώντας για το ίδιο ζήτημα τόνισε τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισε στην περίπτωση της η παρότρυνση της κόρης της στο να βρει έναν σύντροφο:

«Και αυτό το θέμα το έχω συζητήσει με την κόρη και μου λέει "δεν πιστεύω ότι θα κάτσεις μόνη σου μέχρι τα γεράματα και να σε βλέπω σε λίγα χρόνια με εκατό γάτες μες στο σπίτι"... Και τώρα η μικρή με το παιδί που είμαι τώρα το βλέπει πολύ μακριά, βλέπει γάμο και παιδιά και λέει "εγώ θα πάω για σπουδές, εσύ θα κάτσεις μόνη σου;"»

Στον αντίποδα των προαναφερόμενων, οι υπόλοιπες μητέρες, παρότι αναγνωρίζουν την ανάγκη ή/και επιθυμία τους για τη δημιουργία μίας νέας σχέσεως, εκφράζουν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό τον δισταγμό τους ως απόρροια του φόβου τους και πάλι για τα αποτελέσματα που θα έχει στα παιδιά τους ή λόγω της γενικότερης έλλειψης εμπιστοσύνης τους στο αρσενικό φύλο λόγω της άσχημης εμπειρίας τους με τον πρώην σύζυγο ή ακόμη λόγω του γεγονότος ότι δεν νιώθουν ακόμη έτοιμες για ένα τέτοιο βήμα και έχουν εστιάσει στον γονεϊκό και επαγγελματικό τους ρόλο. Και σε αυτήν την περίπτωση, η παροτρυντική στάση των παιδιών τους στο συγκεκριμένο θέμα φαίνεται να βοηθάει αρκετά τις μητέρες να

σκεφτούν ή να κάνουν το επόμενο βήμα. Τα παιδιά τους έρχονται σε κάθε περίπτωση ως πρώτη τους προτεραιότητα. Όλα αυτά γίνονται εμφανή σε αρκετές από τις δηλώσεις τους:

«Θα μπορούσα να έχω μία συντροφικότητα σίγουρα αλλά επειδή το παιδάκι μου είναι μικρό στο σπίτι μου δεν μπαίνει κανείς και ειδικά που είναι και αγοράκι. Θα μου άρεσε ένας σύντροφος αλλά δεν πειράζει, όταν θα μεγαλώσει το παιδί και θα έχω και χρόνο για σύντροφο. Τώρα ο χρόνος μου είναι αποκλειστικά στο παιδί»
(Άννα)

«Αν δεν είχα παιδί, δεν θα το σκεφτόμουν να κάνω γνωριμία άλλη αλλά είναι το παιδί και είναι ο φόβος πώς θα το πάρει το παιδί και είναι και το παιδί που φοβάται, λέει ότι εγώ φοβάμαι να μπει άντρας στο σπίτι.... Η αλήθεια είναι ότι και στην αρχή ούτε καν το σκεφτόμουν, γιατί ήταν που ήμουν φοβισμένη. Ήμουν και πολύ νέα... Επειδή η πρώτη μου εμπειρία ήταν η χειρότερη, δεν είχα το θάρρος να πω ότι θα γνωρίσω κάποιον, μπορεί να υπάρχουν και καλοί άνθρωποι, δεν μπορώ να πω τώρα ότι όλοι είναι ίδιοι, αλλά στην αρχή ήθελα την ηρεμία μου, τα πέντε χρόνια που πέρασαν, τώρα πέρασαν εννιά. Τώρα ναι, δεν είναι κακό... Αλλά το σκέφτομαι γιατί είμαι πού νέα και το παιδί μου το ζητάει, αν είχες κάποιον... Και ζητάει κάποιο αδερφάκι» (Στέλλα)

«Θέλω να βρω έναν άνθρωπο να ξέρω ότι στα δύσκολα δεν θα είμαι μόνη μου. Ειλικρινά σου μιλάω και δεν τον βρίσκω. Έχω χάσει την εμπιστοσύνη μου... Μετά τον άντρα μου έχω χάσει την εμπιστοσύνη μου, δεν μπορώ να εμπιστευτώ έναν άντρα. Γιατί λέω όλα από την αρχή είναι καλά και όμορφα και μετά... Μου λένε ότι δεν είναι όλοι οι άντρες ίδιοι αλλά δεν τους αφήνω....φοβάμαι... μου λείπει, μου λείπει» (Ελλη)

«Αν έχεις κάτι να πεις, δεν θα πεις κάτι προσωπικό στον αδερφό σου ή στα παιδιά. Μου λείπει αυτό, δηλαδή κάτι θέλω να πω, δεν μπορώ, πού θα το πω;... (Δεν μπορώ) να φροντίσω καλά καλά εμένα, μόνο να δουλεύω, σπίτι, παιδιά. Εννοείται ότι θέλω και εγώ να βγω, θέλω να έχω έναν άνθρωπο να μιλήσω. Αλλά ακόμη δεν είμαι έτοιμη... Με αυτά που πέρασα, όχι ότι κάθε γυναίκα δεν έχει ανάγκη δηλαδή έναν άνθρωπο, αλλά από τώρα; Έχω τόσα στο κεφάλι, να ηρεμήσω λίγο, να πάνε όλα τα πράγματα, γιατί ακόμα δεν έχω τελειώσει με το διαζύγιο... Όσα χρόνια είμαι εδώ, δεν έχω κοιτάξει τον εαυτό μου, μόνο δουλειά, σπίτι, τα παιδιά»
(Κάτια)

«Δεν θυμάμαι τον εαυτό μου, να πεις αυτό το διάστημα ήταν για μένα προσωπικά... (Δεν έκανα) τίποτα (για μένα)... Ήταν πολύ δύσκολο αυτό... Έλεγα ότι αυτό πρέπει να κάνω. Εγώ δεν μπορούσα να είμαι και εκεί και εκεί, θα είχα χάσει τον έλεγχο... (Και τώρα που τα παιδιά μεγάλωσαν) είμαι τόσο κουρασμένη, σίγουρα θέλω χρόνο. Από όλα αυτά θέλω χρόνο. Και πρέπει να είναι τόσο κατάλληλος για μένα, να ψάξω αποκλείεται, αν τύχει μόνο» (Αντριάνα)

Όσον αφορά στις ευρύτερες κοινωνικές τους σχέσεις και την κοινωνική τους ζωή, μόνο δύο μητέρες αναφέρθηκαν στους περιορισμούς τους λόγω της μονογονεϊκής τους ιδιότητας, κυρίως λόγω έλλειψης χρόνου και ιεράρχησης των υποχρεώσεών τους, τοποθετώντας τον μητρικό τους ρόλο και χρόνο πάνω απ' όλα. Υπήρξε και μία μητέρα που αναφέρθηκε στην ελευθερία που απέκτησε με τον χωρισμό της:

«Ίσα ίσα μετά το χωρισμό έκανα πράγματα που δεν έκανα πριν. Τώρα πάω κάθε μέρα στη θάλασσα και κολυμπάω, οδηγώ, που πριν δε με άφηνε να οδηγώ, ίσα ίσα που με φόβιζε. Μου αρέσει πάρα πολύ η θάλασσα και παλιά δε μπορούσα να πάω. Όλο μου έλεγε 'Πού πας? Γιατί πας?'. Υπήρχε αυτή η ζήλια» (Ελένη)

Μία ακόμη προσωπική επιθυμία που εκφράζουν δύο μητέρες και της οποίας τη μη υλοποίηση αποδίδουν στο γεγονός ότι έγιναν μητέρες σε νεαρή ηλικία και στη συνέχεια έγιναν και μονογονείς, αποτελούν και οι σπουδές στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Αυτό βέβαια δεν τις εμποδίζει να εξακολουθούν να ονειρεύονται την πραγματοποίησή της, αν και αναγνωρίζοντας τις δυσκολίες ενός τέτοιου εγχειρήματος:

«Θα ήθελα να μπω σε ένα πανεπιστήμιο. Θα ήθελα πάρα πολύ αν δεν υπήρχε το παιδί να συνεχίσω εκεί που άφησα τη ζωή μου στα 18 μου χρόνια, ήμουν πάρα πολύ μικρή, δικηγόρος ή σε ιατρική καλύτερα, ήμουν καλή μαθήτρια. Είναι κρίμα που δεν συνέχισα... Απλά από την κούραση, από την ταλαιπωρία που έχω περάσει στη ζωή, από όλα αυτά, δεν έχω πια την όρεξη, τα νεύρα μου, ούτε την ηρεμία μου για να διαβάσω και να πάω πανεπιστήμιο... Τώρα έχω τον χρόνο αλλά δεν έχω τη δύναμη... Σωματικά είμαι κουρασμένη, το ψυχολογικό δεν είμαι και τόσο» (Στέλλα)

Αναφορικά στην σύνδεση των προσωπικών δυσκολιών με την μεταναστευτική τους ιδιότητα, τρεις συνεντευξιαζόμενες αναφέρθηκαν σε ρατσιστικές συμπεριφορές και σχόλια που έχουν βιώσει στον εργασιακό χώρο ή στην συναναστροφή τους με υπηρεσίες ή στις διαπροσωπικές τους σχέσεις ή αναφορικά με την εύρεση κατοικίας:

«Λένε για την Ελλάδα ότι είναι μία πολύ φιλόξενη χώρα. Εγώ το έχω βιώσει το ρατσισμό μόνο στην Ελλάδα... Έχω βιώσει "η Ρουμάνια, η Ρουμάνια" και διάφορες άλλες άσχημες λέξεις... Και από δουλειά και από πελάτες και από γύρω κόσμο, και μου έχει τύχει στην δουλειά να μου φέρονται κάπως και να μη θέλουν να τους εξυπηρετήσω... Και ειδικά με τους Ρουμάνους και τους Αλβανούς... Μην κρίνεις κανέναν ούτε από την καταγωγή του ούτε από την χώρα του. Γνώρισε τον άνθρωπο πρώτα και μετά, δεν έχει σχέση αν είσαι Ελληνίδα ή Έλληνας..... Εγώ δεν βλέπω αν κάποιος είναι Αλβανός ή Έλληνας ή Ρουμάνος, είμαστε όλοι άνθρωποι ανεξάρτητα από πού έχουμε την καταγωγή μας... Σε αυτή τη δουλειά που βρίσκομαι αυτή τη στιγμή, είμαι υπεύθυνη, όλοι οι άλλοι είναι Έλληνες και δεν τους αρέσει και το έχουνε πει πίσω από την πλάτη μου και είχε έρθει μετά το αφεντικό και μου το έχει πει ότι δεν τους αρέσει που η Ρουμάνια τους δίνει τη διαταγή, δεν τους αρέσει που η Ρουμάνια τους λέει τι θα κάνουν» (Άννα)

«(Το γεγονός ότι είμαι μετανάστρια μου έχει δημιουργήσει δυσκολίες) όχι στο να κάνω μία σχέση, στο πίσω από αυτό, ξέρεις (θα λένε) είναι αλλοδαπή, η οικογένειά του το βλέπουν κάπως περίεργα» (Μαρία)

«Η αλήθεια είναι επειδή είμαι μετανάστρια, με δυσκολεύει πάρα πολύ... Σε όλες τις πόρτες, αν πας για δουλειά, σε ρωτούν από πού είσαι. Ρωτάνε πρώτα την καταγωγή. Υπήρχαν πολλές που όταν έψαχνα για σπίτι που έλεγα την καταγωγή μου ή έλεγα ότι είμαι χωρισμένη με ένα παιδί, δεν μου έδιναν το σπίτι. Και πώς θα πληρώσεις και πώς θα τα καταφέρεις. Εκατό ερωτήσεις, δεν μπορείς να το φανταστείς, υπήρχαν και αυτά. Υπήρχαν και όταν πήγαινες στα δημόσια, στην τράπεζα, όπου είχα δουλειά με τα χαρτιά, έβλεπαν τη ταυτότητά σου και σε άφηναν στη σειρά να περιμένεις δύο ώρες με το παιδί στο χέρι... Η μερικές φορές μου έλεγαν "έλα αύριο" ή μερικές φορές μου έλεγαν "είναι με ραντεβού" και έχω τρέξει με το παιδί πάντα, δεν είχα πού να το αφήσω, με τα λεωφορεία και εδώ γύρω γύρω στο Άργος πολλές φορές πολλές φορές μόνο για ένα χαρτί. Μού έλεγαν "περίμενε στη πόρτα" ή "έλα αύριο", θα είχαν πάντα μία δικαιολογία, δεν ήταν καθόλου εύκολο» (Στέλλα)

«Πολλές φορές το έχω ακούσει αυτό (ρατσιστικά σχόλια), όχι για μένα προσωπικά, γενικά για τους ξένους και αυτό δεν μου αρέσει, είμαστε άνθρωποι... Έχω δει, έχω δει και δεν μου αρέσει, υπάρχει ρατσισμός.... Και στα μαγαζιά παράδειγμα έχω ακούσει και έχει τύχει πολλές φορές στο δρόμο να ακούσω "αυτή η ξένη ήρθε και

μου πήρε τη δουλειά'', παράδειγμα σου λέω, ''ήρθαν οι ξένοι και εμείς οι Έλληνες δεν μπορούμε να βρούμε δουλειά''. Και στο λεωφορείο άκουσα αυτή τη συζήτηση και τρελάθηκα... Ποιος σας πήρε τη δουλειά; επειδή εσύ δεν θέλεις να πας να κόβεις πορτοκάλια, η ξένη σου φταίει που πάει και παλεύει για ένα μεροκάματο μέσα σε βροχή, αλλά κρατήθηκα. Αυτό για μένα ήταν... τρελάθηκα» (Έλλη)

Σε αντίθεση με τα προαναφερόμενα, δύο μητέρες δήλωσαν ότι δεν ένιωσαν ποτέ τη μεταναστευτική τους ιδιότητα να επηρεάζει την ζωή τους σε οποιοδήποτε επίπεδο. Αυτό το απέδωσαν στην άμεση προσαρμογή τους στον τρόπο ζωής των Ελλήνων και στον τρόπο αντιμετώπισης του ίδιου του του εαυτού αναφορικά με την καταγωγή τους. Και οι δύο έχουν καταγωγή από ευρωπαϊκές χώρες, γεγονός που ίσως συνέδραμε και στη διαμόρφωση της συγκεκριμένης αντίληψης. Ειδικότερα αναφέρουν:

«Γιατί ό,τι δίνεις, αυτό εισπράττεις ακριβώς! Δε με έχουν μειώσει ποτέ άτομα που με ενδιαφέρουν, ούτε και στο σχολείο... Όταν έρχεσαι σε μια ξένη χώρα πρέπει να δέχεσαι, να ακούς, να ζεις όπως ζουν οι υπόλοιποι» (Ελένη)

«Από θέμα ρατσισμού, ποτέ δεν έχω νιώσει έτσι και στην πορεία που είμαι εδώ στην Ελλάδα τόσα χρόνια 18 χρόνια, έχω κάνει πιο πολύ παρέα με Έλληνες. Άτομα από τη Ρουμανία ξέρω μόνο φατσικά, ένα γεια, που ξέρω ότι είναι από κει, δεν έχω παρέα από κει... Ποτέ δεν έχω δει τον εαυτό μου έτσι (σαν μετανάστρια)» (Βέρα)

Σε αυτό το σημείο ορισμένες μητέρες βρήκαν την ευκαιρία να αναφερθούν σε κάποιες επιπρόσθετες δυσκολίες που έχουν βιώσει ή βιώνουν και αποδίδουν στην καταγωγή τους από άλλη χώρα. Έτσι, η Βέρα αναφέρεται στη δυσκολία διαχείρισης της απουσίας της πατρικής της οικογένειας λόγω απόστασης:

«Αυτό που νομίζω ότι ήταν λίγο δύσκολο ήταν ότι δεν ήταν οι δικοί μου εδώ, από την αρχή, από τότε που γέννησα και μετά δηλαδή ήθελα λίγο τη μαμά δίπλα μου, μόνο αυτό, μου έλειψε»

Ενώ η Κάτια μιλάει για τη δυσκολία παροχής βοήθειας στα παιδιά της αναφορικά με τις μαθησιακές τους ανάγκες:

«Στο σχολείο των παιδιών επειδή γενικά δεν ήξερα καλά την γλώσσα, δεν μπορούσα καλά να τα βοηθήσω»

Δύο ακόμη αναφέρθηκαν στις δυσκολίες που αντιμετώπισαν εξαιτίας της γραφειοκρατίας στις δημόσιες υπηρεσίες σχετικών με την παροχή επιδομάτων ή την

άδεια διαμονής και εργασίας τους, θεωρώντας πολλαπλάσια την επιβάρυνση που υφίστανται οι μετανάστες:

«Από ξένους ζητάνε πολλά χαρτιά και πρέπει κάθε 3, 6 μήνες να ανανεώνεις τα χαρτιά» (Βίβιαν)

«Με τα χαρτιά πολύ ταλαιπωρήθηκα. Ήμουν διαθέσιμη σε ξένη χώρα, οτιδήποτε αλλά να με έχει βοηθήσει το κράτος να ήμουν, να με είχε δεχτεί, που να πεις σε δέχομαι, τα χαρτιά σου είναι αυτά, να πληρώσεις κάθε χρόνο αυτά τα χρήματα αλλά θα είσαι νόμιμη. Δεν θα ήθελα να περάσω τον τρόπο που είχα περάσει να μην είμαι νόμιμη» (Αντριάνα)

Τέλος, αναφορικά με το αν και κατά πόσο πιστεύουν ότι μπορεί να επιβαρύνεται η ζωή των παιδιών τους από τη μεταναστευτική τους ιδιότητα, αυτό δεν φάνηκε να αποτελεί μία πραγματικότητα που έχουν αντιληφθεί οι ίδιες. Εξαίρεση αποτέλεσε μία μητέρα, η Στέλλα, η οποία μίλησε για τα συναισθήματα μειονεξίας λόγω καταγωγής που ένιωθε η κόρη της και τα οποία κατά τα φαινόμενα σχετίζονται με τα δικά της:

«Στην αρχή ναι, ένιωθε άσχημα γιατί (μου έλεγε ότι) με ρωτάνε συνέχεια οι φίλοι μου από πού είσαι, όταν ήταν νήπιο, που ήταν μικρή. Αυτή δεν ήθελε να πει γιατί ήξερε τι θα αντιμετωπίσει δηλαδή τον ρατσισμό ότι είσαι από εκεί και ήρθες εδώ και δεν ήθελε. Και η αλήθεια είναι ότι δεν το έχει πει ποτέ, ότι η καταγωγή της είναι από εκεί, οι γονείς της είναι από εκεί. Είχε πει ότι είμαι από τα Γιάννενα, έχω γεννηθεί στα Γιάννενα αλλά δεν το είχε πει. Στην αρχή μου λέει "με πειράζαν συνέχεια και μου έλεγαν από πού είσαι, από πού είσαι, αλλά πρέπει να το πω;" μου λέει, "δεν υπάρχει λόγος να το πω από πού είμαι. Τι τους νοιάζει από πού είμαι; Από όπου θέλω είμαι"... Και της λέω "πες από την Ιταλία, την Αγγλία, την Γερμανία, μόνο από εκεί μη λες"... Καμία φορά μου έρχεται να τους το πω αλλά λέω "άστο, να μην το πω". Ας σκέφτονται ότι θέλουν... Αν το καταλάβει αυτή και το δέχεται (ότι έχει καταγωγή από Αλβανία), τότε εντάξει. Αν αυτή νιώθει Ελληνίδα, που έχει γεννηθεί και εδώ, τότε δεν με πειράζει, αρκεί να είναι υγιής και ας είναι ό,τι θέλει. Δεν της λέω τίποτα, δε την έχω πειράξει»

5.6 Φορείς και δίκτυα υποστήριξης των μονογονέων και των οικογενειών τους και ο ρόλος/στήριξη του πατέρα

Ο έκτος άξονας της συνέντευξης με τις μητέρες κινήθηκε γύρω από την αναζήτηση φορέων και δικτύων υποστήριξης των μονογονέων και των οικογενειών

τους, ενώ παράλληλα συζητήθηκε ο ρόλος του πάτερα, η σχέση παιδιών και μητέρων με αυτόν και η συνδρομή του στην κάλυψη των ποικίλων αναγκών των παιδιών. Οι μητέρες ξεχώρισαν ως βασικούς φορείς στήριξης άτομα του άμεσου οικογενειακού και φιλικού περιβάλλοντός τους, ακόμη και από τη πατρική οικογένεια του πατέρα σε κάποιες περιπτώσεις, που τους προσέφεραν βοήθεια σε οικονομικό, ψυχολογικό και πιο πρακτικό επίπεδο, όπως είναι η παροχή βασικών προσωπικών ειδών (πχ ρουχισμός) ή η φύλαξη, η μελέτη και η γενικότερη φροντίδα των παιδιών. Η πλειοψηφία των μητέρων μάλιστα τόνισε την ιδιαίτερη αξία που έχουν για τις ίδιες οι δύο τελευταίες μορφές υποστήριξης.

«Σίγουρα τα ξαδέρφια μου στην αρχή, την κουμπάρα μου που είμαστε σαν αδελφούλες, με είχε στηρίξει πάρα πολύ και όταν είχα εγώ την περιπέτεια με την υγεία μου και είμαστε σαν αδερφούλες.... Με έχει στηρίξει και ψυχολογικά και οικονομικά, επειδή ένα διάστημα δεν είχα δουλειά και με είχε πάρει στο σπίτι της, με έχει φιλοξενήσει και εμένα και το παιδάκι. Της χρωστάω πολλά, το ένα ευχαριστώ είναι λίγο και είναι ο άνθρωπος που δεν επιτρέπω σε κανέναν να πει κάτι. Με στήριξε από την αρχή χωρίς να ξέρουμε ότι θα αντιμετωπίσουμε προβλήματα αργότερα... Έχω ζητήσει βοήθεια με το παιδάκι όταν χώρισα με τον μπαμπά του το να μου το κρατήσουν οι γονείς του, όχι αυτός, αν με έχει βοηθήσει κάποιος με το παιδάκι αυτοί είναι οι γονείς του και ο αδερφός του. Όταν για παράδειγμα μες τη νύχτα είχε πυρετό ο μικρός δεν μπορούσα να βρω τον πατέρα του πουθενά, έπαιρνα τον αδερφό του και οποιαδήποτε ώρα και στιγμή ήταν εδώ. Είχα βοήθεια από αυτούς και ειδικά από τον αδερφό του, τον θείο του μικρού... Και οικονομικά με έχουν στηρίξει και η μάνα μου μου στέλνει συνέχεια πράγματα... Και οικονομικά. Η μαμά μου συνέχεια μου στέλνει χρήματα όταν δυσκολεύομαι και με τον δικηγόρο που είχα...Είμαστε πολύ αγαπημένοι και με στηρίζουν (οι συγγενείς) και είμαι τυχερή που έχω μια τέτοια οικογένεια και με στηρίζουν και ψυχολογικά και οικονομικά όταν χρειάζομαι.» (Αννα)

«Κυρίως ψυχολογικά, πάντα είναι το ψυχολογικό στη μέση είσαι... Εγώ για να δουλέψω και να είμαι τόσο καλά όσο λέω, είχα την πεθερά μου από πίσω που μου μεγάλωσε τα παιδιά, είχα τη μάνα μου, είχα τις αδερφές μου» (Μαρία)

«Οικονομικά με έχει στηρίξει πρώτα απ' όλα η οικογένειά μου, δεύτερον ο σπιτονοικοκύρης μου, μειώνοντάς μου το ενοίκιο στο μισό, αλλά και γενικότερα με

έχει βοηθήσει ο συγκεκριμένος, και στο διάβασμα του παιδιού, που δε μπορούσα εγώ και σαν γνήσιος παππούς διάβαζε το παιδί και μαζί με το παιδί μάθαινα και εγώ τη γλώσσα» (Ελένη)

«Από τα άτομα που έχω δεχτεί πραγματικά βοήθεια ήταν η μαμά μου που με στήριζε με το παιδί και με τα χαρτιά και οικονομικά πιο πολύ, γιατί εγώ δεν είχα την οικονομική άνεση, γιατί έφυγα χωρίς ούτε ένα ευρώ, οπότε η μαμά μου φρόντισε να με στηρίξει οικονομικά και με το παιδί, όχι συνέχεια όμως, ανάλογα με την υγεία της. Και η αδερφή μου με είχε στηρίξει πολύ και οικονομικά και με τα ρούχα του παιδιού και με τα εμβόλια και με τα χαρτιά, με βοήθησε πάρα πολύ για να ξαναφτιάξω τα χαρτιά από την αρχή (σ.σ. τα ρούχα τους και ό,τι έγγραφα είχε τα έκαψε ο πρώην σύζυγος μετά τον χωρισμό). Η αδερφή μου δηλαδή και η μάνα μου, κανένας άλλος» (Στέλλα)

«Είχα κάποιες μέρες που ήμουν down. Αλλά ερχόταν και η φίλη μου και με βοήθαγε και μετά γνώρισα και άλλες Πολωνέζες εδώ. Δεν μπορώ να πω, οι Πολωνέζες εδώ μπορούσαν να σε βοηθήσουν, να κάνουν παρέα» (Βίβιαν)

«Ο αδερφός μου στο σπίτι, μαγειρεύει, κάνει τα πάντα. Και η αδερφή μου η μικρή που μένει στην Ιθάκη έχει βοηθήσει και σε χρήματα» (Κάτια)

«Οι φίλοι μου (με βοήθησαν) ψυχολογικά. Εγώ πιστεύω ότι είναι το 80% της δουλειάς, αν είσαι καλά ψυχολογικά και έχεις τη δύναμη, τα υπόλοιπα τα ξεπερνάς... Και σε πρακτικό επίπεδο με τα παιδιά και ό,τι θέματα είχα, γιατί είχα και με την υγεία μου, που δεν μπορούσα να δουλέψω πουθενά, (η φίλη μου) έχει έρθει να μείνει σπίτι μαζί μου να με βοηθήσει» (Αντριάνα)

Σε αντίθεση με τα προαναφερόμενα και αναφορικά με τη σχέση και τη στήριξη της πατρικής οικογένειας, υπήρξε και μία μητέρα που αναφέρθηκε με μεγάλη πικρία και θυμό σε μέλη του άμεσου οικογενειακού της περιβάλλοντος που όχι μόνο δεν τη στήριξαν αλλά τη στιγματίσαν και την απέκλεισαν λόγω του διαζυγίου της, που δεν θεωρείται κοινωνικά αποδεκτό στον τόπο καταγωγής της:

«Είμαι σε μία φάση με τους υπόλοιπους, πρώτα ξαδέρφια που δεν μιλάω καν. Έχω δηλαδή 9 χρόνια, από τότε δηλαδή που έχω πάρει το διαζύγιο, που με έχουν βάλει σε μαύρη λίστα, δεν μου έχουν μιλήσει ποτέ 'αποφάσισε να χωρίσει, ας τα καταφέρει μόνη της'', δεν τους ενδιαφέρει πια... Με πληγώνει γιατί από εκείνους περιμένεις να σε στηρίζουν, γιατί αν δεν σε στηρίζει η οικογένειά σου, τα πρώτα ξαδέρφια που είναι σαν οικογένεια, που μεγαλώσαμε μαζί, τι περιμένεις από τους άλλους.... Οι περισσότεροι είναι στην Ελλάδα και πολλοί είναι πολύ κοντά μας

αλλά δεν μου μιλάνε... Με έβαλαν με την πλάτη στον τοίχο, επειδή έκανα ένα λάθος, δεν έκλεψα, κακό στον εαυτό μου έκανα. Οι άλλοι τι θέλουν. Χάλασα τη ζωή μου, τα όνειρά μου, τα ωραιότερα χρόνια και να μου κρατάν μούτρα, για ποιον λόγο;» (Στέλλα)

Όσον αφορά στις κοινωνικές σχέσεις των μονογονέων με οικείους τους, αυτές αναγνωρίζονται ως ένας πολύ σημαντικός τομέας στην ζωή τους, όπως φάνηκε και στα λεγόμενά τους σχετικά με την στήριξη που έχουν δεχτεί από φίλους και γνωστούς. Για αρκετές από τις μητέρες δεν υπήρξε σημαντική διαφορά στις κοινωνικές τους συναναστροφές πριν και μετά από την είσοδό τους στη μονογονεϊκότητα, ενώ για μία μητέρα σημειώθηκε βελτίωση, γεγονός που αποδίδει στην ελευθερία που απέκτησε μετά τον χωρισμό της, που με την σειρά του συνέδραμε στο να ξαναβρεί στοιχεία του χαρακτήρα της που είχε χάσει υπό την επίδραση της συμπεριφοράς του πρώην συντρόφου της:

«Όταν ήμουν παντρεμένη δεν μπορούσα, δεν είχα αυτή την ελευθερία να βγω με μία φίλη να βγω έξω, να έχω κάποιο φίλο να του πω κάτι, δεν μπορούσα επειδή μου τα απαγόρευε, να έχω τέτοιες σχέσεις... Τα πράγματα τώρα είναι πολύ καλύτερα, νιώθω εγώ πολύ καλά μέσα μου και ψυχολογικά και σωματικά. Μετά το χωρισμό έγινα ο εαυτός μου, αυτό που ήμουν πριν ήμουν με αυτόν τον άνθρωπο. Ενώ αυτός με πίεζε, μου απαγόρευε πράγματα. Φαντάσου, είχαμε πάει σε ένα τραπέζι και αυτός με πατούσε το πόδι κάτω από το τραπέζι να μη μιλήσω, που εμένα αυτά δεν μου αρέσουν.... Οπότε δεν έβρισκα τον εαυτό μου εκεί πέρα και μετά το χωρισμό, είμαι αυτό που είμαι, κάνω αυτό που μου αρέσει και αυτό το θεωρώ καλό και για το παιδάκι μου και για εμένα» (Άννα)

Ωστόσο, αναφέρονται και παράγοντες που δυσχεραίνουν αυτόν τον τομέα, όπως είναι η έλλειψη χρόνου λόγω των αυξημένων υποχρεώσεών τους στον επαγγελματικό και οικογενειακό τομέα και η αλλαγή περιοχής κατοικίας.

«Εδώ δεν ξέρω και κανέναν γιατί δεν είχα τον χρόνο να μάθω κανένα, γιατί ήμουν όλη μέρα στην δουλειά, έτρεχα για το παιδί. Κάποιες φορές δούλευα και είχα το παιδί από το απόγευμα, κάποιες φορές δούλευα 14-15 ώρες και δεν είχα τον χρόνο να γνωρίσω κάποιον. Υπήρχαν μέρες, μήνες που μπορεί να μην είχα περάσει καθόλου από το κέντρο, μόνο σπίτι δουλειά. Έχω και λιγότερα χρόνια εδώ αλλά δεν είχα και τον χρόνο. Δεν είναι ότι δεν μου αρέσει να βγαίνω. Στα ... είχα τις φίλες μου που ήμασταν πολύ κοντά, με στηρίζαν όχι μόνο οικονομικά, με στηρίζαν

και ψυχολογικά δηλαδή καθόμασταν, τα λέγαμε. Μου λείπει η κοινωνική ζωή που είχα στα ... αλλά εδώ δεν είχα το χρόνο να βγω και να γνωρίσω κάποιον ή κάποια φίλη να την έχω σαν κολλητή. Μου λείπει μία αδερφή, μία καλή φίλη να βρούμε έξω» (Στέλλα)

Σε αντιδιαστολή με τα προαναφερόμενα, δύο μητέρες έκαναν λόγο για την αρνητική όψη του κοινωνικού περιγύρου. Πιο συγκεκριμένα, έγιναν κοινωνοί αρνητικών σχολίων από άτομα του ευρύτερου περιβάλλοντός τους, γεγονός που φαίνεται να τους δημιουργεί ερωτηματικά αλλά και ανάμεικτα συναισθήματα θυμού και θλίψης:

«Το 2007 όταν πήγα στο νοσοκομείο με σπασμένα πλευρά, έμειναν άφωνοι οι άνθρωποι, γιατί δεν έλεγα τα προβλήματά μας και είχαν όλοι την εικόνα ότι ήταν καλό παιδί. Ακόμα και τώρα δεν το πιστεύουν όλοι. Κάποιοι λένε ότι δεν μπορεί, κάτι θα του έκανες. Οι ίδιοι άνθρωποι που τότε έλεγαν "Τρέχα να σωθείς!", μετά από λίγα χρόνια που με είδαν να στέκομαι στα πόδια μου, άρχισαν άλλο σούσουρο» (Ελένη)

«Δεν είναι όλοι το ίδιο, κάποιοι έλεγαν λόγια, κάποιοι με στηρίζαν» (Κάτια)

Ένα σημαντικό στοιχείο που ζητήθηκε επίσης από τις συνεντευξιαζόμενες να απαντήσουν αφορούσε στο αν η υποστήριξη τους γίνεται μετά από δική τους αναζήτηση ή τους προσφέρθηκε οικειοθελώς, προκειμένου να διαπιστωθεί ο βαθμός κινητοποίησης αμφοτέρων των πλευρών -γονέων και περιβάλλοντος- σε αυτό τον τομέα. Μόνο τρεις μητέρες δήλωσαν ότι ζήτησαν βοήθεια όταν την χρειάστηκαν αλλά κυρίως στις περιπτώσεις που δεν είχαν πλέον άλλη εναλλακτική λύση, ενώ οι υπόλοιπες απλά δέχτηκαν την προσφερόμενη στήριξη χωρίς να τη ζητήσουν, καθώς ένιωθαν ντροπή και υπερηφάνεια ή γιατί δεν ήθελαν να στενοχωρήσουν τους δικούς αποκαλύπτοντας την άσχημη κατάσταση που βίωναν.

«(Η στήριξη από φίλους και γνωστούς) προέκυψε. Όχι, δεν ζητάω, δηλαδή μπορεί να μην έχω να φάω αλλά δεν θα ζητήσω» (Βέρα)

«(Την στήριξη) μου την έδωσαν. Εγώ δεν ζητάω βοήθεια, ντρέπομαι... Δεν είμαι άνθρωπος που θα έλεγα στην μάνα μου για παράδειγμα "δεν έχω λεφτά, στείλε μου, γιατί δεν έχω τι να φάω". Εντάξει, δεν λέω, σαν γονείς και εσύ θα στείλεις στα παιδιά σου σε μία ώρα ανάγκης, δεν τα αφήνουμε.... Έτσι από μόνοι τους θα στείλουν, εγώ δεν ζητάω, έτσι είμαι, ντρέπομαι να ζητάω βοήθεια από την μάνα μου, τον πατέρα μου» (Ελλη)

«Όχι όχι, δεν ήθελα (να με βοηθήσουν οι δικοί μου), γιατί τα αδέρφια μου ήταν μικρά πρώτο και το δεύτερο η μάνα μου, οι γονείς γενικά δεν μπορούν να ξεχάσουν ότι έχουν παιδιά, δεν πρέπει να μου το πει το παιδί ότι θέλει βοήθεια, εγώ εδώ είμαι. Να πάρω τηλέφωνο για να τους πω ότι χρειάζομαι βοήθεια, ποτέ... Ποτέ δεν θα έπαιρνα εγώ να έλεγα στη μαμά, στον μπαμπά, στη φίλη, στην αδερφή μου, εγώ έχω ανάγκη 50 ευρώ, δεν έχω να ταΐσω τα παιδιά. Ποτέ... Και σιχαίνομαι και τρελαίνομαι και νιώθω ότι είμαι τελειωμένη, αν με λυπούνται, αυτό με σκοτώνει, με τρελαίνει » (Αντριάνα)

Στο πλαίσιο των φορέων υποστήριξης των μονογονεϊκών οικογενειών φυσικά διερευνήθηκε ο ρόλος και η συνδρομή του πατέρα στην ανατροφή των παιδιών, όπως και η σχέση του με τη μητέρα και τα παιδιά. Μόνο σε δύο οικογένειες ο πατέρας φαίνεται να συμμετέχει με κάποιον τρόπο στη ζωή των παιδιών του και να έχει κάποια σχέση μαζί τους ή και με τη μητέρα. Στην περίπτωση της μίας εξ αυτών η μητέρα περιγράφει την όμορφη και ισορροπημένη σχέση που έχουν δημιουργήσει με τον πατέρα:

«Σαν αδερφάκια είμαστε, συζητάμε τα πάντα... Το έχουμε κάνει έτσι ώστε και να θέλουν κάτι (τα παιδιά), να ρωτήσουν και τους δύο. Έχουμε λόγο σε ό,τι και να θέλουν να κάνουν είτε είναι στον μπαμπά είτε στη μαμά. Το έχουμε κάνει έτσι ώστε να μην τους λείπει να πουν ότι ο μπαμπάς μου κάνει αυτά τα χατίρια, η μαμά μου κάνει εκείνα. Μας βοήθησε και ο παιδοψυχίατρος βέβαια, μας είπε ότι σε όλα, αφού βλέπω ότι μπορείτε, αφού έχετε μία καλή σχέση, πρέπει να είσαστε μαζί για τα παιδιά. Και πιστεύω ότι τα καταφέραμε. Είναι πολύ καλός μπαμπάς, είναι τρελός μπαμπάς» (Μαρία)

Στις υπόλοιπες ο πατέρας είναι παντελώς απών και δεν στηρίζει τη μητέρα με κανένα τρόπο ούτε έχει ιδιαίτερη επαφή και επικοινωνία με τα παιδιά του και, όπως είναι αναμενόμενο, δεν συνδράμει στην καθημερινότητα και στη κάλυψη των αναγκών τους. Σε αρκετές περιπτώσεις μάλιστα και τα ίδια τα παιδιά δεν επιθυμούν να σχετίζονται με τον πατέρα τους λόγω της άσχημης παρελθούσας συμπεριφοράς του ή λόγω της απόστασης που έχει πάρει ο τελευταίος από αυτά.

«Κάθε φορά που μιλάω μαζί του (με τον πατέρα), με κατηγορεί πάντα. Οπότε δεν μιλάμε και συχνά και μιλάμε μόνο για το παιδί... Με το παιδί μιλάνε στο τηλέφωνο... (Διατροφή δίνει) πολύ μικρή, δεν έχει βγει ακόμα και η απόφαση. Οποτε έχει μου δίνει, οποτε δεν έχει δεν δίνει. Με τα φροντιστήρια με βοήθησε δύο

μήνες... Και ούτε στηρίζομαι σε αυτόν γιατί είναι και δεν είναι. Είναι σαν τον άνεμο» (Αννα)

«Καταρχάς τηλέφωνο παίρνει όποτε θέλει, περισσότερο τον μικρό, παρά τον μεγάλο, γιατί ο μεγάλος του έχει κόψει λίγο τον αέρα... (Όταν ήταν στην Ελλάδα) είχαν επαφές για ένα μεγάλο διάστημα, όμως, δεν έπαιρνε καν τα παιδιά, τους έριχνε ευθύνες. Κατηγορεί όμως. Μόλις μιλάει με τον μικρό τον ρωτάει 'Γειά σου γιέ μου, είσαι καλά; Η μάνα σου πού είναι;'. Αν του πει ότι δεν είμαι σπίτι, αρχίζει τις κατηγορίες 'Η μάνα σου αυτό, εκείνο, το άλλο.' Οπότε και τα παιδιά δε θέλουν μετά και τσακώνονται. Δεν αλλάζει ο άνθρωπος» (Ελένη)

«Αυτός είναι στην Αλβανία και η σχέση μου με αυτόν είναι ότι δεν μιλάμε καθόλου καθόλου. Για το παιδί δεν ενδιαφέρεται καθόλου, ούτε καν... Γιατί δεν χωρίσαμε με καλές συνθήκες. Θα ήθελα όμως να υπήρχε επικοινωνία με το παιδί. Αλλά επειδή φέρθηκε πολύ άσχημα και σε μένα και στο παιδί, το παιδί δεν μιλάει σαν να είναι πατέρας του αλλά σαν ένας γείτονας... Δεν μιλάνε συχνά, μία φορά στους δύο μήνες. Δεν έχει επαφή όπως έχει ο πατέρας με την κόρη. Και αυτή το λέει «για μένα πατέρας και μητέρα είσαι εσύ»... Τώρα που είναι πιο μεγάλη την παίρνει πιο συχνά τηλέφωνο... Είναι πολύ θυμωμένη, αφού της λέω 'έλα, μίλα, είναι ο πατέρας σου'. 'Μόνο στα χαρτιά', μου λέει, 'δεν με έχει στηρίζει σε τίποτα, για όλα εσύ τρέχεις''» (Στέλλα)

«Μετά από δύο χρόνια, πριν μία εβδομάδα θυμήθηκε ότι είχε παιδιά. Είχε πάει στο σχολείο στο λύκειο πάνω στο κορίτσι και ήθελε να ρωτήσει πώς πάει στο σχολείο. Για ποιο λόγο μετά από δύο χρόνια ζητάς εσύ τα παιδιά τώρα; Τους βλέπει στο δρόμο και δεν μιλάει, αλλάζει δρόμο και φεύγει... Και εγώ στα παιδιά λέω να ζητήσετε λεφτά, δεν τους έχω πει ότι μην. Όχι γιατί; και αυτός θα βοηθήσει. Βέβαια μέχρι τώρα τίποτα. Δεν ξέρω μετά αν θα δώσει, για τα παιδιά θα δώσει όχι για μένα» (Κάτια)

«Έκανε τη ζωή του, δούλεψε και μετά παντρεύτηκε... Τα παιδιά του μία φορά τον χρόνο μπορούσε να τα βοηθήσει, άντε να τους δώσει 100 ευρώ... Εγώ θεωρούσα όσο είμαι εγώ μάνα, άλλο τόσο είσαι και εσύ πατέρας. Αν όμως πρέπει να σου πω για να δώσεις κάτι στο παιδί σου, τότε θα του βγει ζινό. Από την αρχή ήξερα ότι δεν μπορεί (να δώσει διατροφή) και το δεύτερο, έλεγα ότι όσο μπορέσει και έχει θέληση, θα το έκανε...άμα θέλει, ξέρει πού είναι τα παιδιά του... Εγώ έλεγα ότι όσο μπορώ εγώ και μεγαλώνοντας, θα καταλάβουν ότι αυτό μπορούσα και τα

παιδιά έχουν μυαλό να καταλάβουν ότι έχουν και πατέρα και τι έχει κάνει ο πατέρας» (Αντριάνα)

Στη συνέχεια και έχοντας υπόψη ότι ένα σημαντικό δίκτυο υποστήριξης των μονογονεϊκών οικογενειών είναι ή θα έπρεπε να είναι οι κοινωνικοί φορείς και υπηρεσίες, θέσαμε ερωτήματα στις συνεντευξιαζόμενες σχετικά με αυτό το θέμα. Όλες οι μητέρες έχουν απευθυνθεί στην κοινωνική υπηρεσία του δήμου τους μόνο για την διεκπεραίωση προνοιακών επιδομάτων (επίδομα στέγασης και Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα-πρώην Κ.Ε.Α.), ενώ φαίνεται να μην γνωρίζουν ποιοι άλλοι κοινωνικοί φορείς είναι διαθέσιμοι στην περιοχή τους προς εξυπηρέτηση κάποιων άλλων πιθανών αναγκών τους (κέντρο ψυχολογικής υποστήριξης και συμβουλευτικής, κοινωνικό παντοπωλείο, κοινωνικό φροντιστήριο, κλπ.). Οι ίδιες οι μητέρες αποδίδουν την άγνοια τους στην έλλειψη διαθέσιμου χρόνου να αναζητήσουν τις υπηρεσίες, στην σωματική και ψυχολογική τους κούραση, στο καλό οικονομικό τους επίπεδο που τους επέτρεψε να απευθυνθούν σε ιδιωτικούς φορείς και στην έλλειψη προβολής και πληροφόρησης από τους ίδιους τους δημόσιους φορείς. Επίσης, έγινε αναφορά στο κοινωνικό στίγμα που συνδέει την αναζήτηση ψυχολογικής στήριξης με την ύπαρξη σοβαρής ψυχιατρικής διαταραχής, γεγονός που κάποιες φορές δημιουργεί αισθήματα ντροπής στους μονογονείς και τους εμποδίζει από την αναζήτηση τέτοιου είδους βοήθειας.

«Τότε χρειαζόμουν (στήριξη από κάποια κοινωνική υπηρεσία) αλλά δεν το κυνήγησα, επειδή ήμουν τόσο χρόνο στη δουλειά, τόσες πολλές ώρες στη δουλειά που παρόλο που ήθελα μία βοήθεια από κάποιον, ήμουν εξαντλημένη και κουρασμένη και δεν έβρισκα τον χρόνο και προτιμούσα να γυρίσω σπίτι να πάρω το παιδάκι μου αγκαλιά και να κοιμηθούμε... (Οι μητέρες) δεν τολμούν κιόλας, ντρέπονται, το τι θα πει ο κόσμος. Και επειδή ζούμε σε μία κλειστή κοινωνία, δυστυχώς ή ευτυχώς βγάζουμε και προς τα έξω κάποια πράγματα, είναι το τι θα πει ο κόσμος, το πώς θα με βλέπει ο κόσμος... Καλό είναι το να ζητήσουν αυτό το χέρι βοήθειας που χρειάζονται» (Αννα)

«Δεν έχει χρειαστεί τόσα χρόνια να απευθυνθώ σε κάποιον φορέα... Με τον άντρα μου είχαμε κάνει μια περιουσία στη Ρουμανία. Όταν, λοιπόν, χωρίσαμε τα πουλήσαμε και ήμουν πολύ καλά οικονομικά, είχα δικά μου χρήματα, δικό μου σπίτι. Δε χρειαζόμουν κάτι» (Ελένη)

«Η αλήθεια είναι ότι δεν έχω ψάξει αλλά δεν μου έχει μιλήσει κανείς ότι υπάρχουν. Στην αρχή δεν ήξερα ότι υπάρχουν εδώ πέρα, γιατί δεν είχα χρόνο να ψάξω» (Στέλλα)

«Πιστεύω ότι θα έπρεπε να είναι πιο πολύ αυτό να πας να μιλήσεις με κάποιον (ειδικό για ψυχολογική στήριξη) και βοηθάει κιόλας... Και το σκεφτόμουν, ειδικά στην αρχή, που αυτή (η κόρη της) κοιμόταν και εγώ ήμουν ζύπνια και έκλαιγα και λέω σε ποιον θα μιλήσω τώρα. Κάποιες φορές νιώθεις να τα βγάλεις, αλλά δεν ήξερα κάποιον.... Κάποιες φορές, δεν μπορεί να το πεις, γιατί νομίζουν ότι όποιος πάει σε ψυχολόγο έχει πρόβλημα» (Βέρα)

«Ούτε και τα ξέρω καλά καλά. Δεν έχω ασχοληθεί με αυτό... Δεν έχω ακούσει, δεν μου έχει πει κανένας. Λείπω και όλη μέρα με τη δουλειά» (Κάτια)

Όλες βέβαια οι μητέρες -όταν αντιληφθούν ποιοι είναι και τι παρέχουν οι κοινωνικοί φορείς/ υπηρεσίες- αναγνωρίζουν τη σημαντικότητα τους και τη βοήθεια που δύναται να παρέχουν στις οικογένειες τους, χωρίς όμως να μπορούν ταυτόχρονα να θεωρήσουν και επαρκή την εν λόγω συνδρομή.

«Μακάρι αυτές υπηρεσίες να έχουν μία ενίσχυση, γιατί δεν είναι όλοι οι άνθρωποι το ίδιο, δεν είναι όλες οι μητέρες δυναμικές και δεν έχουνε όλες έναν άνθρωπο να τους βοηθάει, να τους στηρίζει ψυχολογικά, οπότε αυτές τις μητέρες θα έπρεπε και το καλό θα ήτανε το να τους βοηθήσει κάποιος άλλος, να τους απλώσει ένα χέρι βοήθειας και κουράγιο και δύναμη και να ναι δίπλα τους, επειδή δεν είναι όλες τυχερές, το να έχουνε πέντε ανθρώπους δίπλα τους να τους στηρίζουν οικονομικά και ψυχολογικά... Στη δικιά μου περίπτωση έτυχε αλλά δεν είναι όλες οι περιπτώσεις το ίδιο....Και ας τολμήσουν οι μητέρες να μιλήσουνε, να ζητήσουν τη στήριξη» (Αννα)

Επιπρόσθετα, η πλειοψηφία των μονογονέων που συμμετείχαν στην συνέντευξη δεν είναι ικανοποιημένη από την γενικότερη στήριξη που παρέχει η πολιτεία με την μορφή υπηρεσιών, παροχών και επιδομάτων σε μητέρες μετανάστριες και αρχηγούς μονογονεϊκών οικογενειών. Γι' αυτόν τον λόγο, αναφέρονται σε προβληματικά στοιχεία διαφόρων δημόσιων υπηρεσιών και γενικότερα εκφράζουν τα παράπονά τους για τον τρόπο και τα κριτήρια που τίθενται στην εφαρμογή των επιδομάτων/ παροχών που έχουν ως αποτέλεσμα τον αποκλεισμό τους από αυτά, ενώ τα έχουν ανάγκη. Ταυτόχρονα, σε αρκετές περιπτώσεις υποβάλλουν σχετικές προτάσεις για

αγαθά και υπηρεσίες που λείπουν στις οικογένειές τους και θεωρούν σημαντικό να παρέχονται από την πολιτεία.

«Δεν μας προσφέρεται κάτι. Δεν μπορώ να στηριχθώ πουθενά, μόνο στον εαυτό μου. Εγώ αυτό έχω βιώσει, ότι δεν μπορώ να πάω να ανοίξω μία πόρτα και να πω χρειάζομαι βοήθεια για το παιδάκι μου όχι για εμένα και να μου δοθεί. Δυστυχώς είναι καταδικασμένες οι μόνες μητέρες που μεγαλώνουν τα παιδιά τους, γιατί στη δικιά μου περίπτωση είναι ένα, αλλά σε άλλες περιπτώσεις είναι πολλά και αναγκάζονται να αφήνουν τα μωρά μόνα τους σπίτι για να πάνε για δουλειά και να προσφέρουν στα μωρά και μετά τι κάνουνε, πάνε και τους καταγγέλλουν ότι αφήνουν τα μικρά να τους το σπίτι αλλά το ίδιο το κράτος δεν τους βοηθάει και αναγκάζονται να αφήσουν αυτά τα μωράκια για να φέρουν ένα κομμάτι ψωμί για να μην πεινάσουν.... Γιατί να μη στηρίζεις αυτή τη μητέρα για να είναι δίπλα στα παιδάκια της και μην πάνε τα παιδάκια σε ξένα χέρια. Στο εξωτερικό αυτό που έχουν οι μονογονεϊκές μητέρες είναι ότι τους παρέχουν σπίτι και τους παρέχουν επίσης βοήθημα αναλόγως του πόσο χρονών είναι το παιδάκι. Και αυτές οι μητέρες μπορεί να μην εργάζονται μέχρι στα 12, 13, 14 και να στηριχθούν σε αυτά τα χρήματα και οι λογαριασμοί τα πάντα πληρωμένα. Τώρα πες του ότι το κράτος εδώ δεν έχει τόσα χρήματα, ωραία, πού πάνε τα χρήματά. Πες ότι δεν μπορείς να πληρώσεις σε μία μητέρα ένα Α ποσό το μήνα, πλήρωσε της το μισό από αυτό το ποσό και το άλλο μισό άστη να δουλέψει ένα part-time.... Και να υπάρχουν χώροι να αφήσει το παιδάκι και να είναι δωρεάν, όχι να χρειαστεί η μητέρα να το πληρώσει όπως γίνεται. Μία μητέρα θα πάει να εργαστεί και θα αφήσει το παιδί στο νηπιαγωγείο, μόνο στο νηπιαγωγείο... Θα έπρεπε να ενισχυθούν αυτές οι γυναίκες... Καταδικαζόμαστε που είμαστε μόνες μητέρες» (Άννα)

«Από την αστυνομία έχω ένα παράπονο, γιατί δε σε παίρνουν στα σοβαρά, άλλο η εξωτερική εμφάνιση, άλλο ο χαρακτήρας. Η ομορφιά είναι κατάρρα. Για παράδειγμα, έτυχε μια φορά να πάω στις 4 τα ξημερώματα και μου έλεγαν "Δηλαδή τι έχεις τώρα να μας πεις κι εσύ κοπελιά; Να σου πω εγώ ιστορίες να φρικάρεις!". Ακριβώς όπως στο λέω. "Να σηκωθείς να φύγεις, τι θα κάνεις;" ή μου έλεγαν "Δε μπορώ να κάνω κάτι τώρα, αλλά πάρε το τηλέφωνό μου και αν χρειαστείς κάτι τη νύχτα, πάρε με!". Φεύγεις κομματιασμένη, απογοητευμένη... Εκεί σίγουρα λες: "Αν ήμουν στη χώρα μου, το ίδιο θα γινόταν;"» (Ελένη)

«Εγώ το έχω πάρει απόφαση αφού δεν έχω πάρει ποτέ επιδόματα στην Ελλάδα και να πάρω εγώ θα είναι για μένα τόσο χαρά που θα πάρω. Θα μου φανεί περίεργο» (Στέλλα)

«Αν η μικρή ήταν πιο μικρή στο σχολείο, δεν θα μπορούσα να δουλεύω γιατί δεν υπάρχει κανείς να τη πάει να τη φέρει. Αυτό είναι πάρα πολύ δύσκολο, αν δουλεύεις πού θα αφήσεις το παιδί... Γιατί αν τύχει κάτι, θα σου πουν 'γιατί το παιδί είναι μόνο του;'. Τότε πρέπει μέχρι να γίνει το παιδί 18 χρονών, πρέπει εγώ να με πληρώνεις και να κάτσω σπίτι» (Βέρα)

«(Στήριξη) από το κράτος δεν είχα. Όταν ήθελα να γράψω το παιδί στον παιδικό σταθμό, μου λέει 'δουλεύεις;'. 'Όχι δεν δουλεύω, αλλά για αυτό θέλω να αφήσω το παιδί για να πάω για δουλειά'. 'Όχι, δεν γίνεται, πρέπει πρώτα να δουλέψεις για να πάει το παιδί'. Μα δεν γίνεται, πώς θα πάω για δουλειά.... Δεν είχα κανέναν να κρατήσει το παιδί από τις 6 η ώρα που έπρεπε να πάω στο εργοστάσιο μέχρι τις 2. Στον παιδικό όταν τον γράψαμε τελικά με γνωστούς, δεν είχα άνθρωπο να κρατάει το παιδί από 6 μέχρι 8 να το πάει στο παιδικό που μένω δίπλα» (Βίβιαν)

«Όχι περισσότερα χρήματα, να κάνει δωρεάν τα φροντιστήρια στα παιδιά, γιατί υποχρεωνόμαστε να τα κάνουμε... Τουλάχιστον αυτά έπρεπε να τα κάνουν, αφού δεν τα κάνουν στο σχολείο. Σε άλλες χώρες κρατάνε τα παιδιά τα πιο αδύναμα περισσότερες ώρες... Μόνο στην Ελλάδα υπάρχουν φροντιστήρια... Εγώ υποχρεώνομαι και βάζω δασκάλα στο σπίτι για να μπορώ να ανεβάσω το μικρό που θα πάει του χρόνου πρώτη. Πότε θα δώσει; Δεν έχω άλλη επιλογή. Και να το βοηθήσει λίγο στα μαθήματα του σχολείου να μην μένει πίσω το παιδί» (Μαρία)

«Σημαντικό είναι για το παιδί σε τομέα σχετικά με τα σχολικά και τα ρούχα» (Στέλλα)

«Το A21 θα έπρεπε να μην το κόψουν, ούτε το ΚΕΑ» (Αντριάνα)

«Εμένα τώρα το κορίτσι μου θέλει να ξεκινήσει αγγλικά, θέλει να κάνει ιδιαίτερα αλλά πάλι δεν μπορώ να τα προσφέρω αυτά. Έλεγα ότι θα πάρω τα επιδόματα, κάτι θα μπορούσα να κάνω... Θα ήθελα να υπάρχει υποστήριξη, να έπαιρνα τουλάχιστον το A21» (Κάτια)

5.7 Βίωμα του κοινωνικού αποκλεισμού

Αντικείμενο του έβδομου και τελευταίου άξονα αποτελεί η διερεύνηση του βιώματος του κοινωνικού αποκλεισμού μέσω των διαφόρων εκφάνσεων του από τους μονογονείς και τις οικογένειές τους. Αρχικά, λοιπόν, οι μητέρες στη συντριπτική τους πλειοψηφία ανέφεραν ότι δεν βίωσαν κάποια αλλαγή στη στάση του κοινωνικού τους περιβάλλοντος απέναντι στις ίδιες και τα παιδιά τους από τη στιγμή που έγιναν μονογονείς. Δύο από αυτές απέδωσαν το γεγονός αυτό στη δική τους στάση και συμπεριφορά και στο ότι δεν είχαν εκθέσει τη προσωπική τους ζωή στο περίγυρό τους, ενώ η μία εξ αυτών δήλωσε ότι αντιλήφθηκε μόνο ορισμένα επικριτικά σχόλια για τη συμπεριφορά της μετά τον χωρισμό, αλλά επέλεξε να απομακρυνθεί η ίδια από τα άτομα που τα εξέφραζαν, προκειμένου να διατηρήσει τη ψυχική της ηρεμία:

«Γιατί δεν μπορούν να ξέρουν οι άλλοι τι συνέβαινε στο σπίτι μας. Σίγουρα κάποιοι σε κρίνουν, πού πας, τι κάνεις. Αλλά από αυτούς τους ανθρώπους σίγουρα απομακρύνεσαι. Δε σε παίρνει να κάθεσαι να στενοχωριέσαι, γιατί δεν υπάρχει κανείς να μου πάρει τον πόνο» (Ελένη)

«Επειδή είμαι τόσα χρόνια εδώ και είμαι ένα πολύ ήσυχο κορίτσι, δεν με έχει δει κανένας με κακό μάτι, να δώσω δικαιώματα. Πήγαινα στη δουλειά, πήγαινα σπίτι, δεν ήμουν από εδώ και από εκεί» (Βέρα)

Μία ακόμη μητέρα που δήλωσε αρχικά την έλλειψη κάποιας αλλαγής στην στάση, συμπλήρωσε όμως αναφερόμενη στη πιθανή διαπόμπευσή της, την οποία καταλογίζει στον πρώην σύζυγό της, καθώς και στον φόβο της ότι αυτή μπορεί να επηρεάσει με κάποιο τρόπο τους άλλους όπως και την ίδια:

«Το μόνο που ο πρώην άντρας που λέει τώρα αυτά τα λόγια. Κατά τα άλλα όχι (δεν έχει βιώσει κάποια αλλαγή)... Το ακούς εσύ, το ακούει ο άλλος και εγώ κάτι νιώθω» (Κάτια)

Μεταξύ των άλλων υπήρξε μία μητέρα που μίλησε για μία θετικότερη στάση ατόμων του άμεσου κοινωνικού περιγύρου, τονίζοντας για άλλη μία φορά τη στήριξη που πήρε από αυτά τα άτομα όταν χώρισε:

«Ήταν όλοι δίπλα μου. Έχω φίλους από το σχολείο, μία φίλη μου κολλητή μου που είμαστε πολύ δεμένες και να φανταστείς ότι αυτή η γυναίκα μαζί με τη κουμπάρα μου είναι μες στην ψυχή μου, μες στην καρδιά μου και όταν εγώ χώρισα, που με ξέρει από μικρό παιδί, λέει 'δεν το πιστεύω, αλλά δεν πειράζει, εγώ είμαι εδώ, μην

αγχώνεσαι για τίποτα, ό,τι θες' και άφηνα και το παιδάκι μου εκεί και έχουν πολύ καλές σχέσεις. Με στηρίζανε όλοι και από την δουλειά και φίλοι μου, ήταν όλοι δίπλα μου» (Άννα)

Σε αντίθεση με τις υπόλοιπες μητέρες, η Στέλλα πρόβαλλε για άλλη μία φορά και με εμφανή θυμό την έντονη αλλαγή στη στάση των άλλων που έχει βιώσει και ειδικότερα αναφέρθηκε στα άτομα του συγγενικού και στενού κοινωνικού της περιβάλλοντος που την επέκριναν για την απόφασή της να χωρίσει λόγω του κοινωνικού στίγματος που συνοδεύει μία τέτοια απόφαση στο κοινωνικό πλαίσιο της χώρας καταγωγής τους, όπως είχε αναφερθεί και πρωτύτερα. Ταυτόχρονα αναφέρθηκε και στην δυσκολία να βρει κατοικία λόγω και πάλι της μονογονεϊκής αλλά και μεταναστευτικής της ιδιότητας:

«Βίωσα αρκετές αλλαγές, από συγγενείς, όπως είπα και πριν, από γείτονες. Με έβλεπαν με άλλο μάτι και με έκριναν πάρα πολύ αρνητικά επειδή χώρισα... Και εδώ που ήρθα, δεν μου έδιναν σπίτι για αυτόν τον λόγο αλλά και γιατί είμαι από άλλη χώρα»

Όσον αφορά την πρόσβαση στα αγαθά και τις υπηρεσίες που προσφέρονται σε κοινωνικό επίπεδο, όπως η εκπαίδευση, η υγεία, η εργασία και οι παροχές, οι συνεντευξιαζόμενες σε γενικές γραμμές δεν σημείωσαν κάποια περίπτωση έντονου αποκλεισμού τους. Η Άννα βέβαια μίλησε για μια μορφή αποκλεισμού που βίωσε η ίδια, αναφερόμενη στα πρώτα χρόνια που ήρθε στην Ελλάδα και δεν είχε πρόσβαση στη τριτοβάθμια εκπαίδευση λόγω γλώσσας και γι' αυτό τον λόγο δεν κατάφερε να ολοκληρώσει τις σπουδές που είχε ξεκινήσει στην χώρα καταγωγής της:

«Στην εκπαίδευση είναι που δεν έχω τόσο (πρόσβαση)... Εδώ σπουδάζετε μόνο στα ελληνικά, τότε δεν ήξερα ούτε να μιλάω ούτε να γράφω τίποτα, οπότε δεν μπόρεσα. Έπρεπε πρώτα να πάω να κάνω τη γλώσσα εδώ και μετά να πάω να τελειώσω τη νοσηλευτική»

Επίσης, η Στέλλα αναφέρθηκε με συναισθήματα λύπης και ανεπάρκειας σε μία ακόμη διάσταση αποκλεισμού που αφορά στο παιδί της και την έλλειψη δυνατότητας συμμετοχής του σε εξωσχολικές δραστηριότητες λόγω οικονομικής δυσχέρειας της ίδιας:

«Θα ήθελα να πάει κολυμβητήριο, ήθελα να πάει σχολή χορού, της αρέσει πολύ. Δεν μπορώ να τα στηρίξω όλα αυτά που ζητάει. Πάει μόνο στα αγγλικά που μπορώ και νομίζω ότι είναι πιο χρήσιμο. Δεν έχει πρόσβαση όμως σε αυτά που θέλει και της αρέσουν»

Και η Κάτια κάνοντας μία πιο γενική τοποθέτηση, παρουσίασε ως φυσικά αναμενόμενη την μη δυνατότητα πρόσβασης όλων στο σύνολο των κοινωνικών αγαθών και υπηρεσιών, γεγονός που στη περίπτωση της συνδέει με τη μονογονεϊκή της ιδιότητα και την έλλειψη της συνδρομής του ετέρου γονέα, και όχι με το γεγονός ότι είναι από άλλη χώρα:

«Εντάξει, όλοι το θέλουν αυτό. Αν δεν μπορείς, δεν θα τα έχεις... (Και αυτό γίνεται στην περίπτωσή μου) γιατί είμαι μόνη μου και δεν έχω άλλη βοήθεια, όχι γιατί είμαι από άλλη χώρα»

Στη συνέχεια, παραφράζοντας λίγο το ερώτημα, ζητήσαμε από τις συνεντευξιαζόμενες να θυμηθούν πράγματα που νιώθουν ότι στερούνται ή αποκλείονται εξαιτίας της οικογενειακής τους κατάστασης ή/ και της μεταναστευτικής τους ιδιότητας. Και πάλι στην πλειοψηφία τους δεν αναφέρθηκαν περιπτώσεις έντονης αποστέρησης ή αποκλεισμού, με εξαίρεση δύο μητέρες που δήλωσαν ότι νιώθουν αποκλεισμένες από κοινωνικά επιδόματα λόγω της μεταναστευτικής τους ιδιότητας.

«Ναι έχει τύχει σε κάτι, ένα επίδομα που έπρεπε να το πάρω και επειδή δεν είχα την ελληνική ταυτότητα, δεν το πήρα. Νομίζω το μέρισμα.» (Μαρία)

«Δεν έχω νιώσει άσχημα, μόνο στα χαρτιά και στα επιδόματα. Στα άλλα οκ. (Νιώθω να αποκλείομαι) στα επιδόματα.» (Αντριάνα)

Σε αυτό το θέμα διατυπώνεται μία διαφορετική άποψη από μία άλλη μητέρα:

«Από πλευράς επιδομάτων δηλαδή είμαστε ίσοι. Όποιος έχει ανάγκη, θα το πάρει. Δεν έχει σημασία αν είσαι Έλληνας ή ξένος.» (Ελένη)

Επιπρόσθετα, μία μητέρα αναφέρθηκε σε μία συναισθηματικού τύπου έλλειψη που έχει βιώσει λόγω του γεγονότος ότι βρίσκεται εκτός της χώρας καταγωγής της. Ειδικότερα, δήλωσε ότι αυτό που της λείπει είναι η πατρική της οικογένεια, καθώς είναι όλοι στην χώρα καταγωγής της και δεν μπορεί να τους βλέπει συχνά.

Για μία ακόμη μορφή αποστέρησης έκανε αναφορά η Στέλλα, που σχετίζεται με την εργασία της, κυρίως στον τελευταίο εργασιακό της χώρο, όπου νιώθει ότι οι

εργοδότες της εκμεταλλεύονται την ανάγκη της για εργασία επιβάλλοντας πιο δύσκολες συνθήκες εργασίας.

«Και στην δουλειά που είμαι, κάνω διαφορά από τους εργάτες. Πάντα με βάζουν στις πιο δύσκολες δουλειές, με βάρος, δεν έχω ποτέ το ίδιο ωράριο όπως έχουν οι άλλες. Αυτό το έχω καταλάβει... Ποτέ δεν έχω το ίδιο πρόγραμμα, ποτέ δεν ξέρω τι θα ξημερώσει αύριο για μένα...Κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει στις άλλες γυναίκες που είναι από την Ελλάδα... Πρώτη φορά πέφτω σε τέτοια περίπτωση, να το καταλαβαίνω και να το βλέπω μπροστά μου. Να θες να μιλήσεις και να μην μπορείς για να μην χάσεις την θέση σου, την εργασία σου και απλά να κάθεσαι να αντέχεις. Εγώ δεν αντέχω την αδικία γιατί το ξέρω ότι αδικούμαι.... Δεν μιλάω επειδή έχω ανάγκη τη δουλειά αλλά δεν είμαι χαζή. Με βλέπουν ότι έχω ανάγκη τη δουλειά και αυτοί το εκμεταλλεύονται, επειδή ξέρουν πολύ καλά την οικογενειακή μου κατάσταση και σε τι φάση είμαι. Λένε πού θα πάει, έχει ένα παιδί να μεγαλώσει, ό,τι και αν της κάνουμε θα κάτσει. Είναι άδικο, το ξέρω μέσα μου αλλά δεν μιλάω.... Δεν είναι μόνο τα αφεντικά, είναι και οι άλλες γυναίκες» (Στέλλα)

Στην πορεία της συζήτησης με τη Στέλλα, σαν μια κραυγή απόγνωσης, μίλησε για τον ύψιστο περιορισμό που βιώνει λόγω της άδειας διαμονής που έχει τα τελευταία χρόνια και αφορά στον εγκλωβισμό της στην Ελλάδα, παρότι οι παροχές και οι δυνατότητες βελτίωσης εδώ είναι μηδαμινές για την ίδια και το παιδί της. Τα λόγια της είναι αποκαλυπτικά:

«Με το χαρτί που έχω (ειδική βεβαίωση διαμονής) είμαι αναγκασμένη να μείνω. Και άδεια να πάρω, πρέπει να είναι άδεια πενταετίας, το έχουν φτιάξει πολύ ωραία, δεν μπορείς με άλλη άδεια να φύγεις... Εδώ δεν μου παρέχει τίποτα το κράτος και τα βγάζω μόνη μου χωρίς βοήθεια, ούτε επιδόματα, ούτε το παιδί που έχει γεννηθεί εδώ δεν έχει άδεια, έχω εγώ και δεν έχει το παιδί. Αν μου δινόταν η ευκαιρία και έπαιρνα την άδεια πενταετίας, ακόμη και να την πληρώσω, θα έφευγα... Δεν θα το σκεφτόμουν καν, θα έφευγα για μία καλύτερη ζωή. Έχω ακούσει για τη Γερμανία ότι στηρίζουν πολύ τη μονογονεϊκή οικογένεια και δίνουν πολλή βοήθεια στη μονογονεϊκή. Τι άλλο να περιμένεις από αυτό το κράτος» (Στέλλα)

Ολοκληρώνοντας τη συνέντευξη, απευθύναμε στις συνεντευξιαζόμενες ένα ερώτημα που αφορούσε στις ενέργειες που οι ίδιες θεωρούν σημαντικές να γίνουν από την πολιτεία προκειμένου να αρθεί ο όποιος κίνδυνος κοινωνικού αποκλεισμού οικογενειών παρόμοιων με τις δικές τους και τους ζητήσαμε να προτείνουν ορισμένες

σχετικές δημόσιες πολιτικές. Κοινός τόπος στις περισσότερες απαντήσεις αποτέλεσε η οικονομική στήριξη, που μπορεί να απευθύνεται κυρίως σε μονογονείς που αντιμετωπίζουν μία επιπρόσθετη συνθήκη ευαλωτότητας, για παράδειγμα είναι άρρωστοι ή δεν έχουν άλλο υποστηρικτικό δίκτυο ή δεν εργάζονται ή έχουν μικρά παιδιά ή με πιο αυξημένες ανάγκες.

«Και σίγουρα οικονομικό στήριγμα, αν μία μητέρα είναι άρρωστη ή χωρίς στήριξη, για να μπορέσει να τα καταφέρει» (Άννα)

«(Η πολιτεία) πρέπει να προσφέρει πολλά πράγματα, πολλά πράγματα... δηλαδή μία γυναίκα που μεγαλώνει τα παιδιά της, γιατί δεν είμαι μόνο εγώ, άλλη με τρία, με τέσσερα μόνη της με μεροκάματο, πρέπει λίγο παραπάνω οικονομικά με τη στηρίζουνε αυτή την οικογένεια» (Έλλη)

«Το πιο σημαντικό είναι να βοηθήσουν στα οικονομικά... Γιατί αν σου ζητήσει κάτι το παιδί που δεν μπορείς να το πάρεις, δεν νιώθεις καλά» (Κάτια)

Μία μητέρα πρόβαλε και την προσφορά βασικών υλικών αγαθών ως μία σημαντική ενέργεια του συνόλου της κοινωνίας που θα μπορούσε να βοηθήσει πολύ τις μονογονεϊκές οικογένειες:

«Γενικότερα όχι μόνο οι πολιτικοί, και οι άλλοι άνθρωποι, αυτοί που μπορούν με όσο μπορούν, όχι μόνο οικονομικά αλλά και με τα ρούχα και τα βασικά, ότι χρειάζεται μία οικογένεια, φαγητά, ρούχα για το παιδί, για τη μαμά. Είναι πολύ μεγάλη βοήθεια. Τα βασικά που χρειάζεται ένα σπίτι δηλαδή» (Στέλλα)

Για μία άλλη μητέρα στόχος της πολιτείας θα πρέπει να είναι η εξασφάλιση θέσεων εργασίας για όλους με μία πιθανόν ειδική μέριμνα για τους μονογονείς. Μάλιστα θεωρεί την επαγγελματική εξασφάλιση πιο σημαντική από την παροχή επιδομάτων:

«Να βοηθήσουν, να δώσουν μία βάση όχι στα επιδόματα αλλά στις θέσεις εργασίας, γιατί το επίδομα είναι μία λύση να πεις ότι παίρνεις. Και να είναι όχι μόνο για μονογονεϊκές οικογένειες και ξένους αλλά και για νέα παιδιά, γιατί τα παιδιά μου πια έχουν μεγαλώσει και είναι φοιτητές και έχουν ένα μέλλον. Και στις μητέρες που είναι μόνες να δώσουν λίγη βάση να βοηθήσουν με άλλο τρόπο... να είχαν ένα πρόγραμμα ξεχωριστό για τέτοιες γυναίκες που έχουν ειδικές ανάγκες... όχι να έδιναν πχ αντί για 200 ευρώ 500 ευρώ και τι άλλο να σου έδιναν» (Αντριάννα)

Ένα ακόμη αίτημα που εκφράστηκε από την πλειονότητα των μητέρων ήταν η δημιουργία χώρων φύλαξης και δημιουργικής απασχόλησης των παιδιών, που θα

είναι σε θέση να καλύπτουν τις ανάγκες τους, κυρίως αναφορικά με την επάρκεια θέσεων και το ωράριο λειτουργίας τους.

«Να υπάρχουν κέντρα που θα μπορέσουν να αφήσουν τα παιδιά για να πάνε στη δουλειά τους και να είναι σίγουρες ότι το παιδάκι τους θα είναι ασφαλές, καλά» (Άννα)

«Ένα κέντρο ίσως που να μπορούν να πάνε τα παιδιά να απασχοληθούν τις ώρες που αυτές εργάζονται. Πιστεύω ότι είναι το πιο σημαντικό σε μία μονογονεϊκή οικογένεια. Όπως και εγώ, να πάω να δουλέψω τέσσερις ώρες, αν τα παιδιά δεν έχουν σχολείο, γιατί να μην τα πάω εκεί» (Μαρία)

«Ένας χώρος φύλαξης για τα παιδιά θα ήταν πολύ μεγάλη βοήθεια. Ήταν που ήμουν σε μία ξένη χώρα, αυτό ήταν διπλή δυσκολία, να πας να κάνεις μία αίτηση στο κράτος, εγώ είμαι μονογονεϊκή οικογένεια, θέλω μια βοήθεια για το παιδί, να το πάω κάπου. Αν είχα αυτό θα ήμουν καλύτερα και σήμερα, δηλαδή να είχα τη βοήθεια από το κράτος, να μην έπαιρνα γυναίκα... Και στα ΚΔΑΠ που πήγα μου είπαν ότι έχουν πιάσει ο θέσεις, δεν είχαν θέση για το παιδί μου... Έχω αναγκαστεί να πληρώσω γυναίκα ή να φέρω τη μαμά μου ή να μείνει το παιδί μόνο του. Δηλαδή να κάτσει το παιδί μόνο του με το κινητό και εγώ με τον φόβο ότι μπορεί να πάθει κάτι και να έχω τύψεις για μία ζωή επειδή εξαιτίας μου έπαθε κάτι το παιδί. Ή θα πληρώσω μία γυναίκα και το παιδί δεν θα έχει να κάνει κάτι έχτρα, ένα χόμπι, ένα παιδότοπο ή να πάρει κάτι, ένα ποδήλατο, ό,τι θέλει και έχουν οι φίλοι του, θα πληρώσω τη γυναίκα αναγκαστικά με αυτά» (Στέλλα)

«Και δεν μπορεί για παράδειγμα αν είμαι μόνη μου και με ένα παιδί 2 χρόνων να τα αφήνει σε ένα παιδικό από τις 9:00 μέχρι 1:00. Μετά τι θα κάνει; Θα πρέπει να πληρώσεις κάποιον να σου το κρατήσει. Έχεις να πληρώσεις; Δεν έχεις; Καλά που είχα την αδερφή μου και την μητέρα μου για κάποιο διάστημα εδώ» (Ελλη)

Τελευταίο αλλά εξίσου σημαντικό αίτημα των μητέρων αποτελεί η ψυχολογική στήριξη από ειδικούς, που καθίσταται ιδιαίτερος σημαντική όταν δεν προσφέρεται από το οικείο κοινωνικό περιβάλλον.

«Σίγουρα αυτές οι μητέρες θέλουν ένα στήριγμα και ειδικά από ψυχολόγο. Το πρώτο είναι το ψυχολογικό» (Άννα)

«Και η στήριξη η ψυχολογική είναι μεγάλο κομμάτι για μένα... Είναι μεγάλη βοήθεια. Αυτές οι γυναίκες χρειάζονται πολλή ψυχολογική στήριξη, γιατί είναι ήδη σε μία φάση που η ζωή τους είναι δύσκολη, έχει αλλάξει... Εγώ που δεν το είχα το

λέω συνέχεια στις άλλες. Αν είχα μια στήριξη, να μου έλεγαν κάτι καλό, ότι κάνω κάτι καλό, όχι όλα λάθος... Το ψυχολογικό είναι πιο σημαντικό από το οικονομικό, γιατί εγώ δεν το είχα και μου έλειπε» (Στέλλα)

Κεφάλαιο Έκτο: Συμπεράσματα- Προτάσεις

Οι δυσκολίες και τα προβλήματα των μονογονεϊκών οικογενειών αποτελούν ένα ζήτημα που τα τελευταία κυρίως χρόνια έχει τεθεί στο επίκεντρο της κοινωνικής πολιτικής πολλών ευρωπαϊκών κρατών, με στόχο την άρση του κινδύνου κοινωνικού αποκλεισμού και φτώχειας που απειλεί αυτές τις οικογένειες. Στο πλαίσιο των προσπαθειών μελέτης και προσδιορισμού της φύσης των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν οι μονογονείς και τα παιδιά τους εντάσσεται και η παρούσα εργασία, που παράλληλα θέτει υπό διερεύνηση και τον παράγοντα της μεταναστευτικής ιδιότητας του μονογονέα ως μία ακόμη συνισταμένη που δυναμικά τον επιφορτίζει.

Με βάση τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας, γίνεται εύκολα εμφανής η πολλαπλότητα των ρόλων και των υποχρεώσεων με τους οποίους είναι επιφορτισμένες οι μητέρες μονογονείς και οι οποίοι σχετίζονται κυρίως με τον μητρικό τους ρόλο και με την προστασία και την κάλυψη των βασικών αναγκών των παιδιών τους, γεγονός που περιορίζει σε σημαντικό βαθμό ή και ακυρώνει την εκπλήρωση προσωπικών τους στόχων και επιθυμιών. Σημαντικό εύρημα επίσης αποτελεί η απουσία ουσιαστικής διαφοροποίησης σε αυτές τις υποχρεώσεις πριν και μετά την είσοδο στη μονογονεϊκότητα, καθώς η συμμετοχή του πατέρα στις διάφορες διαστάσεις της οικογενειακής ζωής (οικονομική συνεισφορά, ανατροφή παιδιών, συμμετοχή στις καθημερινές τους δραστηριότητες, νοικοκυριό, κλπ.) ήταν περιορισμένη έως και παντελώς απύσχα σε πολλές οικογένειες και πριν από την φυσική του απομάκρυνση από την οικογενειακή εστία. Σε αυτό το σημείο έρχεται να επιβεβαιωθεί και από την παρούσα έρευνα η πολυεπίπεδη (οικονομική, ψυχολογική, πρακτική) και εξαιρετικά σημαντική συνδρομή του άμεσου οικογενειακού και φιλικού περιβάλλοντος των μονογονεϊκών οικογενειών στη κάλυψη του κενού του πατέρα.

Στη διασφάλιση ενός ικανοποιητικού βιοτικού επιπέδου της οικογένειας καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει επίσης η ύπαρξη εργασιακής απασχόλησης της μητέρας, που αποτελεί βασική πηγή εισοδήματος για τους μονογονείς, παρότι η ποιότητα της δεν είναι πάντοτε καλή και προσαρμοσμένη στις ιδιαίτερες ανάγκες των μονογονέων και των οικογενειών τους. Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται ότι στην περίπτωση αρκετών μητέρων η απασχόλησή τους είναι περιστασιακή, χωρίς ασφάλιση, με ευέλικτο ή πολύωρο ωράριο, με χαμηλό μισθό και σε απαιτητικές χειρωνακτικές εργασίες (πχ αγροτικές, φύλαξη ηλικιωμένων), γεγονός που συνδέεται

και με τη μεταναστευτική τους ιδιότητα και δημιουργεί επιπρόσθετα προβλήματα που καλούνται να διαχειριστούν οι μητέρες, προκειμένου να ανταποκριθούν και στις υπόλοιπες γονεϊκές τους κυρίως υποχρεώσεις. Η εναρμόνιση εργασιακής και οικογενειακής ζωής είναι ένα ζήτημα που για άλλη μία φορά έρχεται στο προσκήνιο από τους μονογονείς που καλούν την πολιτεία να προβεί στις απαιτούμενες ενέργειες, με προεξέχουσα τη δημιουργία επαρκών και κατάλληλων χώρων φύλαξης των παιδιών προκειμένου να εργάζονται οι ίδιες και να νιώθουν ασφάλεια τόσο τα παιδιά τους όσο και οι ίδιες.

Παράλληλα, στο πλαίσιο των πολιτικών και των μέτρων που θα πρέπει να λάβει η πολιτεία για τη στήριξη και τη μείωση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού των μονογονεϊκών οικογενειών, οι συμμετέχουσες στην έρευνα μητέρες προβάλλουν έντονα και την οικονομική στήριξη, ειδικά όταν συντρέχουν επιπρόσθετοι επιβαρυντικοί παράγοντες, όπως είναι η ύπαρξη ενός θέματος υγείας στην οικογένεια, η ανεργία και η έλλειψη άλλων υποστηρικτικών δικτύων. Αποτελεί πλέον μία πραγματικότητα για τις μονογονεϊκές οικογένειες στην Ελλάδα η ανυπαρξία ενός συστήματος κοινωνικής πολιτικής που θα στοχεύει στις ιδιαίτερες ανάγκες τους και θα εξασφαλίζει κοινωνικά επιδόματα και παροχές ικανές να πετύχουν όχι μόνο την επιβίωση αλλά και την βελτίωση της εισοδηματικής θέσης των μονογονεϊκών νοικοκυριών, που συνδέεται φυσικά με το βιοτικό επίπεδο και την ευημερία των οικογενειών. Ιδιαίτερα στην περίπτωση των μεταναστριών τίθενται και ορισμένοι επιπρόσθετοι περιορισμοί, όπως η έλλειψη γνώσης της γλώσσας της χώρας υποδοχής, που εμποδίζει τη λειτουργική αλληλεπίδραση με κρατικούς φορείς και υπηρεσίες, ή ορισμένα κριτήρια ένταξης σε κοινωνικά προγράμματα ή επιδόματα, που κυρίως αφορούν στο νομικό καθεστώς παραμονής τους ή τα έτη παραμονής τους στην χώρα. Αυτοί λοιπόν φαίνεται ότι δημιουργούν επιπρόσθετους φραγμούς που δυσκολεύουν την απόλαυση κάποιων κοινωνικών αγαθών. Ως αντιστάθμισμα των περιορισμών αυτών καθίσταται για άλλη μία φορά το οικογενειακό και φιλικό περιβάλλον, που είτε προέρχεται ή/και ζει στην χώρα καταγωγής των μεταναστριών μητέρων, είτε έχει δημιουργηθεί στον παρόντα τόπο κατοικίας των οικογενειών και αποτελείται τόσο από ομοεθνείς τους όσο και από Έλληνες. Το γεγονός ότι σχεδόν όλες οι μητέρες αναφέρουν τη δημιουργία ενός κύκλου ατόμων ελληνικής καταγωγής, που τους δέχτηκαν και τους υποστήριξαν σημαντικά τόσο πριν όσο και μετά τον χωρισμό τους, αποτελεί ένα θετικό στοιχείο που περιορίζει σημαντικά τον

κίνδυνο περιθωριοποίησης των μεταναστριών μητέρων και των παιδιών τους εξαιτίας της ξενοφοβίας και των ρατσιστικών συμπεριφορών. Παρόλα αυτά, δεν εκλείπουν περιστατικά που βιώνονται κυρίως με έμμεσο τρόπο ή με τη μορφή διακριτικών συμπεριφορών κυρίως στον εργασιακό χώρο, αλλά είναι σε περιορισμένη έκταση.

Ένα ακόμη αξιόλογο εύρημα της παρούσας έρευνας αποτελεί η έλλειψη σοβαρών προβλημάτων στην συμπεριφορά και στην σχολική επίδοση των παιδιών των μονογονεϊκών οικογενειών, σε αντίθεση με τα αναμενόμενα βάσει της σχετικής βιβλιογραφικής επισκόπησης. Ειδικότερα, οι μητέρες αναφέρουν την ικανοποίηση και την υπερηφάνεια τους για τα παιδιά τους και την κοινωνική τους προσαρμογή, καθώς και για τη στήριξη προς τις ίδιες και την κατανόηση που έχουν επιδείξει στην διαχείριση των οικογενειακών τους προβλημάτων. Ταυτόχρονα, δεν διακρίνονται περιπτώσεις σχολικής διαρροής ή αποτυχίας, ενώ οι μητέρες στηρίζουν την εκπαίδευση των παιδιών τους με όποιο πρόσφορο μέσο διαθέτουν και παρά τις εγγενείς τους δυσκολίες, όπως είναι το χαμηλό τους εισόδημα ή η άγνοια της ελληνικής γλώσσας και των ελληνικών εκπαιδευτικών μεθόδων. Το μόνο που φαίνεται να τις προβληματίζει σε κάποιες περιπτώσεις είναι η οικονομική τους αδυναμία να εξασφαλίσουν κάποιες επιπρόσθετες εξωσχολικές δραστηριότητες στα παιδιά τους, είτε εκπαιδευτικού είτε ψυχαγωγικού περιεχομένου. Επίσης, με εξαίρεση μία περίπτωση που γίνεται αναφορά στην πιθανή ύπαρξη κοινωνικών στερεοτύπων και προκαταλήψεων από πλευράς διδακτικού προσωπικού προς τα παιδιά μονογονεϊκών οικογενειών αναφορικά με την ύπαρξη προβλημάτων συμπεριφοράς, κάτι τέτοιο δεν επιβεβαιώνεται στην παρούσα έρευνα από την πλειονότητα των μητέρων, οι οποίες αντίθετα τονίζουν την υποστήριξη που έχουν δεχτεί από το εκπαιδευτικό, φιλικό και ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο όσον αφορά τα παιδιά τους και την κάλυψη των εκπαιδευτικών και λοιπών αναγκών τους.

Επιπρόσθετα, ένα στοιχείο που προβάλλεται μέσω της παρούσας εργασίας είναι και η περίοδος πριν την είσοδο στη μονογονεϊκότητα, καθώς είναι μία ιδιαίτερος δύσκολη περίοδος για τους μονογονείς και τα παιδιά τους, στις περισσότερες περιπτώσεις χειρότερη από την περίοδο της μονογονεϊκότητας, κυρίως σε ψυχολογικό επίπεδο. Η ενδοοικογενειακή βία είναι για τις περισσότερες μητέρες του δείγματος ο βασικός λόγος που απομακρύνθηκαν από τους συζύγους τους. Κάποιες φορές η σωματική ή/και λεκτική βία των αντρών με θύματα κυρίως τις μητέρες συνδυάζεται με την κατάχρηση ουσιών -κυρίως αλκοόλ-, γεγονός που

μετατρέπει την οικογενειακή εστία σε έναν χώρο εντάσεων, απειλητικό για την ψυχοσωματική ακεραιότητα μητέρας και παιδιών, καθιστώντας τελικά τον χωρισμό ως τη μόνη επιλογή τους. Έτσι, το πέρασμα στην μονογονεϊκότητα αντιμετωπίζεται από τις συγκεκριμένες μητέρες με ανακούφιση και τελικά με ψυχική ηρεμία.

Αντίστοιχα, η μετανάστευση αποτελεί επίσης μία συνειδητή επιλογή για μία καλύτερη ζωή για τις ίδιες και τις οικογένειές τους και, παρά τα όποια προβλήματα και εμπόδια έχουν συναντήσει, βιώνεται από τις μητέρες με θετικό κυρίως τρόπο. Βέβαια, υπάρχουν και οι περιπτώσεις, μία στο παρόν δείγμα, που οι περιορισμένες δυνατότητες βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης λόγω του νομικού καθεστώτος διαμονής και η ελλιπής στήριξη του κράτους πρόνοιας γεννούν το αίσθημα του εγκλωβισμού στην χώρα, μειώνοντας τα όποια θετικά βιώματα από τη διαμονή σε αυτή.

Γενικότερα, και παρά τις θεωρητικές προσεγγίσεις που συνδέουν την μονογονεϊκότητα με την περιθωριοποίηση και τον κοινωνικό αποκλεισμό, αυτά δεν επιβεβαιώνονται επαρκώς από τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας και τα βιώματα των μητέρων. Σε αυτή την εξέλιξη πιθανότατα έχει συνδράμει και ο κοινωνικός αποστιγματισμός των μονογονεϊκών οικογενειών, που πιθανότητα σχετίζεται με την αύξηση του αριθμού τους και την μεγαλύτερη ορατότητά τους στην κοινωνία, όπως αναφέρθηκε και στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας. Βέβαια, υπάρχουν και περιπτώσεις που φαίνεται να εξακολουθεί να υφίσταται κάποια μορφή στίγματος των γυναικών που επιλέγουν να χωρίσουν, αλλά αυτές ευτυχώς είναι αρκετά περιορισμένες, ενώ και οι ίδιες οι μητέρες έχουν πλέον αποκτήσει φωνή και τη δυνατότητα να αντιστέκονται σε όποια μορφή κοινωνικού κατεστημένου, γεγονός που είναι ιδιαίτερος ενθαρρυντικός. Αντίστοιχα, και η μετανάστευση δεν φαίνεται να επιβαρύνει ιδιαίτερα τους μονογονείς και τα παιδιά τους, οι οποίοι σε γενικές γραμμές νιώθουν ενταγμένοι στην ελληνική κοινωνία και δεν συνδέουν τα όποια προβλήματά τους με αυτήν την ιδιότητά τους.

Καταλήγοντας, είναι σημαντικό να τονισθεί ότι οι μονογονείς ανταπεξέρχονται στην πλειοψηφία τους στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν χάρη στη δική τους ενεργητική προσπάθεια και με τη στήριξη του περιβάλλοντος τους, γεγονός που αναδεικνύει τη δύναμή τους αλλά και τη δύναμη της κοινωνικής αλληλεγγύης. Ωστόσο, αυτό δεν θα πρέπει να αποτελέσει δικαιολογία για την έλλειψη κοινωνικής

πολιτικής που θα στοχεύει στην ενίσχυση των ήδη υπάρχουσών δυνατοτήτων των μητέρων, με τη μορφή οικονομικής και ψυχοκοινωνικής στήριξης. Είναι σημαντικό επίσης, εκτός από την δημιουργία κατάλληλων και επαρκών κοινωνικών δομών που θα υποστηρίζουν ουσιαστικά τους μονογονείς στα πολλαπλά καθήκοντά τους, να υπάρξει ολοκληρωμένη ενημέρωση των δυνητικά δικαιούχων και εξασφάλιση της πρόσβασης στις προσφερόμενες κοινωνικές παροχές και υπηρεσίες, γιατί και αυτό είναι ένα στοιχείο που φανερώνεται στην παρούσα έρευνα και είναι πραγματικά δυσάρεστο να υπάρχουν κοινωνικά αγαθά που να μην καταλήγουν ποτέ σε αυτούς που πραγματικά τα χρειάζονται. Είναι επιτέλους καιρός να αντιμετωπιστούν οι μονογονεϊκές οικογένειες ως ένα ιδιαίτερο θέμα που απαιτεί ειδική κρατική παρέμβαση και δικαιολογεί μεγαλύτερο βαθμού υποστήριξη, ενώ παράλληλα θα πρέπει το κοινωνικό κράτος να διεισδύσει στην καθημερινή ζωή όλων των νοικοκυριών και ειδικότερα των πιο ευάλωτων και να τα στηρίζει στα σημεία που χρειάζονται.

Βιβλιογραφία

- Αντωνοπούλου Φ.Δ. (2012). Η επίδραση της μονογονεϊκότητας στις κοινωνικές ανάγκες του μόνου γονέα. *Το βήμα του Ασκληπιείου*, 11 (3), 422-437.
- Babalis, T., Tsoli, K., Nikolopoulos, V., Maniatis P. (2014), The Effect of Divorce on School Performance and Behavior in Preschool Children in Greece: An Empirical Study of Teachers' Views. *Psychology*, 5 (1), 20-26. (τελευταία Ανακτήθηκε από DOI: 10.4236/psych.2014.51005 (τελευταία πρόσβαση 26.10.2021)
- Γάμος (χ.χ.). Στο Βικιπαιδεία. Ανακτήθηκε από <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%93%CE%AC%CE%BC%CE%BF%CF%82> (τελευταία πρόσβαση 2.10.2021)
- Γεώργας, Δ., Καλαντζή-Αζίζι, Α., Κατάκη, Χ., Παπαδάτου, Δ., Χαρίτου, Ν., Ζαχαριάδης, Ν. (1996). *Οικογένεια: Ψυχοκοινωνικές – ψυχοθεραπευτικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Chzhen, Y., & Bradshaw, J. (2012). Lone parents, poverty and policy in the European Union. *Journal of European Social Policy*, 22(5), 487–506.
- Dechaux, J. H. (2008). *Η Κοινωνιολογία της Οικογένειας* (Καυκιάς Γ., Μετ.). Αθήνα: Πολύτροπον.
- Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) (1999). *Σύγχρονη Οικογένεια. Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις*. Ειδικό τεύχος, 98-99, Α' - Β'. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three words of welfare capitalism*. New Jersey: Princeton University Press. Ανακτήθηκε από <https://lanekenworthy.files.wordpress.com/2017/03/reading-espingandersen1990pp9to78.pdf> (τελευταία πρόσβαση 22.10.2021)
- European Commission (1988). *Social Dimension of the Internal Market*. Brussels.
- Ηνωμένα Έθνη (1951). *Σύμβαση για το Καθεστώς των Προσφύγων*. Ανακτήθηκε από <https://www.unhcr.org/gr/wp-content/uploads/sites/10/2018/01/04-symvasiprotokollo.pdf> (τελευταία πρόσβαση 21.11.2021)
- Harkonen, J. (2018). Single-mother poverty: How much do educational differences in single motherhood matter. Στο Nieuwehuis R., & Maldonado, L.C. (Επιμ.): *The triple bind of single-parent families: resources, employment and policies to improve well-being* (σ.31-50). Great Britain: PolicyPress.
- Ισάρη, Φ.& Πούρκος Μ. (2015). *Ποιοτική μεθοδολογία έρευνας, εφαρμογές στην ψυχολογία και την εκπαίδευση*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Ανακτήθηκε από:

https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/5826/4/15327_Isari-KOY.pdf
(τελευταία πρόσβαση 20.12.2021)

Ιωσηφίδης, Θ. & Σπυριδάκης, Μ. (2006). *Ποιοτική κοινωνική έρευνα, Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων*. Αθήνα: Κριτική.

Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (Κ.Ε.Θ.Ι.) (2007). *Η Γυναικεία Μετανάστευση στην Ελλάδα. Τα ευρήματα της Πανελλήνιας Έρευνας του Κ.Ε.Θ.Ι.* Ανακτήθηκε από https://www.kethi.gr/sites/default/files/attached_file/file/2020-10/127_GYNAIKEIA_METANASTEYSH.pdf (τελευταία πρόσβαση 22.11.2021)

Κικίλιας, Η., Παπαλιού, Ο., Φαγαδάκη, Ε., (2008). *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού των μονογονεϊκών οικογενειών στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).

Κογκίδου, Δ. (1995). *Μονογονεϊκές οικογένειες: Πραγματικότητα- Προοπτικές- Κοινωνική πολιτική*, Αθήνα: Νέα Σύνορα.

Κογκίδου, Δ. (2005). Μεταβολές της οικογενειακής οργάνωσης-μονογονεϊκές οικογένειες: μία πρόκληση για την κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα. Στο: Μουσούρου Λ. & Στρατηγάκη Μ. (Επιμ.): *Ζητήματα Οικογενειακής Πολιτικής – Θεωρητικές Αναφορές και Εμπειρικές Διερευνήσεις* (σ. 123-160). Αθήνα : Gutenberg.

Κογκίδου, Δ., & Πλιόγκου, Β. (2006). «Τι περιμένεις; Παιδί χωρισμένων είναι...». Μόνες –μητέρες / εκπαιδευτικοί μιλούν για την εκπαίδευση των παιδιών τους. Στα πρακτικά του Συνεδρίου «Αποδοχή-Αποκλεισμός. Διαδικασίες Ένταξης Προσώπων και Ιδεών στο Χώρο της Εκπαίδευσης. Όλοι διαφορετικοί – όλοι ίσοι» (σ. 251-260). Θεσσαλονίκη: Εθνικό Συμβούλιο Νεολαίας (ΕΣΥΝ).

Κοφτερού, Α.Π. & Ζάχος Δ.Θ. (2008). Οι αντιλήψεις των μόνων μητέρων μεταναστριών της Θεσσαλονίκης για εκπαίδευση των παιδιών τους. *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών, ΙΓ* (52), 137-166.

Maldonado, L.C. & Nieuwenhuis, R. (2015) Family policies and single parent poverty in 18 OECD countries, 1978–2008, *Community, Work & Family, 18:4*, 395-415.

Μαράτου-Αλιπραντή, Λ., (1996). *Οικογενειακή ρήξη, μονογονεϊκότητα και κοινωνικός αποκλεισμός: οι υποχρεώσεις της οικογένειας, η ελληνική και η ευρωπαϊκή εμπειρία*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

Μαράτου-Αλιπραντή, Λ. (2002α). *Διακρατικός οδηγός για τη μονογονεϊκότητα*. Αθήνα: Κέντρο Έρευνας για Θέματα Ισότητας.

Μαράτου-Αλιπραντή, Λ. (2002β). *Οικογένεια και Κράτος Πρόνοιας στην Ευρώπη: Τάσεις και προκλήσεις στον εικοστό πρώτο αιώνα*. Αθήνα : Gutenberg.

- Mather, M. (2010). *U.S. Children in Single-Mother Families*. Data Brief. P.R.B Inform, Empower, Advance. Ανακτήθηκε από <https://www.prb.org/wp-content/uploads/2010/05/05152010-single-motherfamilies.pdf> (τελευταία πρόσβαση 19.10.2021)
- McLanahan, S. (2004). Diverging destinies: How children are faring under the second demographic transition, *Demography*, 41, 607-62.
- Μιχαϊλίδου Μ, Μουρίκη Α, Gazon Ε. (2007). *Τελική Έκθεση για την Εφαρμογή της Δράσης, ΕΚΚΕ*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικής Έρευνας.
- Μουσούρου Λ.(1984). *Η Ελληνική Οικογένεια*. Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν.
- Μουσούρου, Λ. (1991). *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*. Αθήνα:Gutenberg.
- Μουσούρου, Λ.(2005). *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μπαμπάλης, Θ. (2005). *Παιδιά Μονογονεϊκών Οικογενειών. Βοηθώντας στη Σχολική Προσαρμογή τους*. Αθήνα: Ατραπός.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2012). *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας (Δ' Έκδοση)*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- Nieuwehhuus R., & Maldonado, L.C. (2018). The triple bind of single-parent families: resources, employment and policies. Στο Nieuwehhuus R., & Maldonado, L.C. (Επιμ.): *The triple bind of single-parent families: resources, employment and policies to improve well-being* (σ.1-27). Great Britain: Policy Press.
- Nieuwenhuis, R. (2020). *The situation of single parents in the EU*. European Union: Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs Directorate-General for Internal Policies. Ανακτήθηκε από [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/659870/IPOL_STU\(2020\)659870_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/659870/IPOL_STU(2020)659870_EN.pdf) (τελευταία πρόσβαση 12.10.2021)
- Νοικοκυράκης, Γ. & Σαράφης, Π. (2018). Κοινωνική προστασία και προκλήσεις του ευρωπαϊκού κράτους πρόνοιας, *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 35 (4):464-471. Ανακτήθηκε από https://www.researchgate.net/profile/Pavlos-Sarafis/publication/326922877_Social_protection_and_the_challenges_of_the_European_Welfare_State/links/5b6c8b2845851546c9f94d16/Social-protection-and-the-challenges-of-the-European-Welfare-State.pdf (τελευταία πρόσβαση 23.10.2021)
- Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή της Ελλάδας (Ο.Κ.Ε.) (2016). *Ανθρώπινες ροές στην Ελλάδα: πτυχές και επιπτώσεις του προσφυγικού και μεταναστευτικού ζητήματος*. Ανακτήθηκε από https://www.oke.gr/sites/default/files/op_317.pdf (τελευταία πρόσβαση 22.11.2021)

- Παπαθεοδώρου, Θ. (2015). *Νομικό καθεστώς αλλοδαπών. Ελληνική και Ευρωπαϊκή Νομοθεσία*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Patton M.Q. (1990). *Qualitative evaluation and research methods (2nd edition)*. California: Newbury Park, Sage,.
- Πλιόγκου, Β. (2011). Ποιοι παράγοντες επηρεάζουν την εκπαίδευση των παιδιών των μονογονεϊκών οικογενειών; Από την οπτική μόνων γονέων. Στο Σύλλογος Αρχηγών Μονογονεϊκών Οικογενειών Νομού Έβρου «Στήριξη» (Επιμ.), *1ο Πανελλήνιο Συνέδριο Μονογονεϊκών Οικογενειών με θέμα: «Μονογονεϊκές Οικογένειες στη σύγχρονη κοινωνία», 7 Αυγούστου, 2009, σ. 72-92*. Αλεξανδρούπολη.
- Σαρρής, Ν. (2016). *Η ανάγκη ανάδυσης ενός νέου ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου για την προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων στην εποχή της οικονομικής κρίσης*. Ανακτήθηκε από <https://www.academia.edu/25622470> (τελευταία πρόσβαση 25.10.2021)
- Σταθόπουλος, Π.Α. (2005). *Κοινωνική Πρόνοια. Ιστορική Εξέλιξη- Νέες Κατευθύνσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Τσαούσης, Δ. (1989). *Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Τσαούσης, Δ. (2004). Πολιτισμός, ελεύθερος χρόνος και κοινωνικός αποκλεισμός. Στο Κασιμάτη Κ. (επιμ.) *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία* (σσ. 87-119). Αθήνα: Gutenberg.
- Υπουργείο Μετανάστευσης & Ασύλου (χ.χ.). *Ευρωπαϊκή Πολιτική για την Ένταξη*. Ανακτήθηκε από <https://migration.gov.gr/migration-policy/integration/politiki-entaxis-se-eyropaiko-kai-diethnes-eripedo/> (τελευταία πρόσβαση 22.11.2021)
- Υπουργείο Μεταναστευτικής Πολιτικής (2018). *Εθνική Στρατηγική για την Ένταξη*. Ανακτήθηκε από <http://www.opengov.gr/immigration/wp-content/uploads/downloads/2019/01/ethniki-stratigiki.pdf> (τελευταία πρόσβαση 12.11.2021)
- Unesco (1972). *Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών*. Αθήνα: Ελληνική Παιδεία.
- United Nations (2005). *2004 World Survey on the Role of Women in Development. Women and International Migration*. Ανακτήθηκε από <https://www.unwomen.org/-/media/headquarters/attachments/sections/library/publications/2005/world-survey-2004-women-and-international-migration-en.pdf?la=en&vs=5138> (τελευταία πρόσβαση 13.11.2021)
- Φερόνας, Α. (2008). Κοινωνικός αποκλεισμός και κοινωνικές συγκρούσεις. Στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο: *Όψεις της Σύγχρονης Ελληνικής και Ευρωπαϊκής Κοινωνίας* (σσ. 61-89). Ανακτήθηκε από

http://dsep.uop.gr/attachments/CVs/feronas/CV_A_Feronas_gr-02-2019.pdf
(τελευταία πρόσβαση 22.10.2021)

Φερόνας, Α. (2019). *Κοινωνικός Αποκλεισμός και Κοινωνική Αλληλεγγύη στην Ελλάδα της Κρίσης*. Αθήνα: Διόνικος.

Φύκαρης, Ι., & Αρχοντόγλου, Α. (2006). *Σχολείο και μονογονεϊκές οικογένειες: δυνατότητες εκπαιδευτικής παρέμβασης*. Ανακτήθηκε από <https://docplayer.gr/1792981-Sholeio-kai-uonogoneiki-oikogeneia-ynatotites-ekpaideytikis-pareuvasis.html> (τελευταία πρόσβαση 22.10.2021)

Πτυχιакές- Μεταπτυχιακές Εργασίες/ Διδακτορικές Διατριβές

Γαλακτοπούλου Ιωάννα- Ιουλία (2020). *Ο κοινωνικός αποκλεισμός των μονογονεϊκών οικογενειών* (Μεταπτυχιακή Εργασία). Ανακτήθηκε από <https://amitos.library.uop.gr/xmlui/handle/123456789/5853> (τελευταία πρόσβαση 28.11.2021)

Γώγου, Σ. (2012). *Μετανάστες και κοινωνικός αποκλεισμός. Μεταναστευτικές ροές στην Πάτρα: Αντιλήψεις, προκλήσεις και προοπτικές* (Μεταπτυχιακή Εργασία). Ανακτήθηκε από https://amitos.library.uop.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/123/187_010228.pdf?sequence=1&isAllowed=y (τελευταία πρόσβαση 22.11.2021)

Δανουκάρη, Μ.Α. (2019). *Η ελληνική ιθαγένεια ως εργαλείο κοινωνικής ενσωμάτωσης ή κοινωνικού αποκλεισμού των μεταναστών δεύτερης γενιάς*. (Μεταπτυχιακή Εργασία). Ανακτήθηκε από <https://amitos.library.uop.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/5640/%ce%94%ce%b9%cf%80%ce%bb%cf%89%ce%bc%ce%b1%cf%84%ce%b9%ce%ba%ce%ae%20%ce%95%cf%81%ce%b3%ce%b1%cf%83%ce%af%ce%b1.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (τελευταία πρόσβαση 15.11.2021)

Διονέλλη, Ε. (2017). *Διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού στην περίπτωση των μονογονεϊκών οικογενειών στην Ελλάδα ως απόρροια της οικονομικής κρίσης* (Μεταπτυχιακή Εργασία). Ανακτήθηκε από <http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&pid=iid:17609&lang=el> (τελευταία πρόσβαση 22.10.2021)

Καψάλης, Α. (2017). *Μετανάστευση και εργασία στη σύγχρονη Ελλάδα* (Διδακτορική Διατριβή). Ανακτήθηκε από <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/41813> (τελευταία πρόσβαση 22.11.2021)

Κιρκιγιάννη, Φ. (2016). *Παιδιά μονογονεϊκών οικογενειών και κοινωνικός αποκλεισμός: συγκριτική μελέτη σε μαθητές δημοτικού σχολείου που προέρχονται*

από μονογονεϊκές και πυρηνικές οικογένειες (Διδακτορική Διατριβή). Ανακτήθηκε από <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/39520> (τελευταία πρόσβαση 25.10.2021)

Λούμπα Β. (2004). *Μονογονεϊκές οικογένειες και κοινωνικός αποκλεισμός: μία συγκριτική μελέτη Ελλάδας-Δανίας* (Πτυχιακή Εργασία). Ανακτήθηκε από <https://apothesis.lib.teicrete.gr/handle/11713/1256> (τελευταία πρόσβαση 20.10.2021)

Παπαδάτου, Σ. & Σαπρίκη, Χ. (2008). *Ο κοινωνικός αποκλεισμός των μεταναστών και οι πολιτικές ένταξης στην Ελλάδα* (Πτυχιακή Εργασία). Ανακτήθηκε από http://www.lib.teipat.gr/ptyxiakes/seyp/seyp_ke/2006-2010/7521pe.pdf (τελευταία πρόσβαση 12.11.2021)

Πλιόγκου, Β. (2008). *Η επίδραση της μονογονεϊκότητας στην εκπαιδευτική επιτυχία των παιδιών* (Διδακτορική Διατριβή). Ανακτήθηκε από <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/18883#page/1/mode/2up> (τελευταία πρόσβαση 22.10.2021)

Σωτηρόπουλος, Ν. (2017). *Μετανάστευση και ιδιότητα του πολίτη σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο. Η περίπτωση μεταναστών στους νομούς Αργολίδας και Αρκαδίας* (Μεταπτυχιακή Εργασία). Ανακτήθηκε από <https://amitos.library.uop.gr/xmlui/handle/123456789/4654> (τελευταία πρόσβαση 10.11.2021)

Ταμπάκη, Ι. (2020). *Η ένταξη/ ενσωμάτωση των μεταναστών δεύτερης γενιάς στην ελληνική κοινωνία: πρόσβαση στην υγεία, στην παιδεία, στην εργασία* (Μεταπτυχιακή Εργασία). Ανακτήθηκε από <http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&lang=el&pid=iid:20548> (τελευταία πρόσβαση 13.11.2021)

Παράρτημα

Οδηγός Συνέντευξης

1^{ος} Άξονας: Δημογραφικά στοιχεία

1. Ποια είναι η ηλικία σας;
2. Ποια είναι η οικογενειακή σας κατάσταση; (άγαμη, διαζευγμένη, χήρα)
3. Πόσα παιδιά έχετε και ποια είναι η ηλικία τους;
4. Ποιο είναι το εκπαιδευτικό σας επίπεδο;
5. Ποια είναι η χώρα καταγωγής σας;
6. Πόσα χρόνια ζείτε στην Ελλάδα;
7. Ποιο είναι το τωρινό νομικό καθεστώς παραμονής σας στην Ελλάδα;

2^{ος} Άξονας: Παρούσες συνθήκες ζωής

8. Ποια είναι η επαγγελματική σας κατάσταση αυτή την περίοδο; (εργαζόμενη, άνεργη)
9. Πώς βιοπορίζεστε; Ποιες είναι οι πηγές του εισοδήματός σας (μισθός, επιδόματα, διατροφή, κλπ)
10. Πού μένετε (ενοικιαζόμενη/ ιδιόκτητη κατοικία, φιλοξενία, παραχώρηση) και ποιες είναι οι συνθήκες της κατοικίας σας;
Μένετε μόνη σας με το παιδί σας ή μένει και κάποιος άλλος μαζί σας στο ίδιο σπίτι;
11. Αναφορικά με το παιδί σας, ποια είναι η συμπεριφορά και η σχολική του επίδοση; Υπάρχουν κάποια σχετικά προβλήματα/ δυσκολίες του;

3^{ος} Άξονας: Συνθήκες μετάβασης στην μονογονεϊκότητα και στην μετανάστευση

12. Πώς οδηγηθήκατε στην μονογονεϊκότητα;
Πόσο καιρό είστε σε αυτήν την κατάσταση;
Πώς βιώσατε αυτή την μετάβαση στην μονογονεϊκότητα;
13. Κάτω από ποιες συνθήκες και για ποιο λόγο μεταναστεύσατε;
Ήσασταν μόνη σας ή με άλλα άτομα (συγγενείς, φίλους, κλπ):
Πώς βιώσατε την αλλαγή αυτή του τύπου διαμονής σας με ό,τι αυτό συνεπάγεται;

4^{ος} Άξονας: Αλλαγές στην ζωή των μονογονέων και των οικογενειών τους

14. Αν και κατά πόσο έχει διαφοροποιηθεί η ζωή σας μετά από την είσοδό σας στην μονογονεϊκότητα;
15. Ποιες είναι οι αλλαγές που έχουν συμβεί στη ζωή σας εξαιτίας της μονογονεϊκότητας; (οικονομικές δυσκολίες, αλλαγή κατοικίας, προβλήματα με τα παιδιά)

5^{ος} Άξονας: Οι δυσκολίες του μονογονέα και η σχέση τους με την μεταναστευτική του ιδιότητα

16. Σε προσωπικό επίπεδο αντιμετωπίζετε δυσκολίες ως μονογονέας;
17. Η μεταναστευτική σας ιδιότητα σας σχετίζεται με τις δυσκολίες αυτές;
Θεωρείτε ότι πιθανόν να επιβαρύνεται η ζωή των ίδιων και των οικογενειών τους λόγω αυτής;

6^{ος} Άξονας: Φορείς και δίκτυα υποστήριξης των μονογονέων και των οικογενειών τους και ο ρόλος/στήριξη του πατέρα

18. Έχετε γενικά κάποια άτομα ή φορείς που σας στηρίζουν και σας βοηθούν;
Ποια είναι αυτά και με ποιον τρόπο σας έχουν βοηθήσει;
Χρειάστηκε να αναζητήσετε στήριξη ή σας προσφέρθηκε οικειοθελώς;
Πόσο αποτελεσματική είναι η υποστήριξή τους;
19. Ποια είναι η σχέση σας με τον πατέρα του παιδιού;
Σας στηρίζει στην ανατροφή του παιδιού, τόσο στον συναισθηματικό/ ψυχολογικό τομέα (επαφή/ επικοινωνία με παιδί, συμμετοχή στην καθημερινότητά του) και στο οικονομικό επίπεδο (διατροφή, κάλυψη πρακτικών αναγκών του παιδιού);
20. Ποια είναι η σχέση σας με την πατρική σας οικογένεια και τους συγγενείς σας;
Σας στηρίζουν;
21. Πώς θα περιγράφατε τις κοινωνικές σας σχέσεις με τους φίλους σας και το ευρύτερο κοινωνικό σας περιβάλλον;
Σας στηρίζουν;
22. Έχετε απευθυνθεί σε κοινωνικούς φορείς/ υπηρεσίες; Αν ναι, για ποιον λόγο;
(ενημέρωση για κοινωνικές παροχές και επιδόματα, ψυχοκοινωνική στήριξη των ιδίων ή /και για το παιδί τους)
Θεωρείτε σημαντική και επαρκή την βοήθεια που παρέχεται από τέτοιους φορείς/ υπηρεσίες γενικότερα σε μονογονεϊκές οικογένειες και μετανάστες;
23. Πόσο ικανοποιημένη νιώθετε από την γενικότερη στήριξη που σας παρέχει η πολιτεία ως αρχηγού μονογονεϊκής οικογένειας και ως μετανάστριας;
(υπηρεσίες, παροχές, επιδόματα, κλπ)

7^{ος} Άξονας: Βίωμα του κοινωνικού αποκλεισμού

24. Βιώσατε ή βιώνετε κάποια αλλαγή στην στάση των άλλων (συγγενικό/ φιλικό/ ευρύτερα κοινωνικό περιβάλλον) απέναντι σε εσάς και το παιδί σας από την στιγμή που γίνατε μονογονέας;
Θεωρείτε ότι υπάρχει σύνδεση με το γεγονός ότι είστε ταυτόχρονα και μετανάστρια;

25. Νοιώθετε ότι έχετε πρόσβαση σε όλα τα αγαθά/ υπηρεσίες που προσφέρονται σε κοινωνικό επίπεδο; (εκπαίδευση/ υγεία/ εργασία/ κοινωνικές παροχές)
26. Υπάρχει κάτι το οποίο νιώθετε ότι στερείστε ή από το οποίο νιώθετε ότι αποκλείεστε εξαιτίας της οικογενειακής σας κατάστασης ή/ και της μεταναστευτικής σας ιδιότητας;
27. Ποιες ενέργειες θεωρείτε σημαντικές να γίνουν από τη πολιτεία προκειμένου να μειωθεί ο κίνδυνος κοινωνικού αποκλεισμού των μονογονεϊκών οικογενειών μεταναστριών μητέρων; Έχετε να προτείνετε ορισμένες σχετικές δημόσιες πολιτικές;